

[אָנער העכט]

הרב לוי יצחק סופר

מו"ץ בויליאמסבורג

[אָנער העכט]

האתרוגים המכונים "יאנאווע" (ג)

עיון בצורך המסורת ותועלתה לענין האתרוג
ע"פ דברי מרן החת"ס ז"ל¹.

*

בפרק זה ידובר מדיני ההרכבות השונות למיניהם
בין הנוגע לאיסור כלאים, ובין הנוגע לכשרות הפירות לקיים בהם מצות אתרוג
ומסקנת בירור הדברים לגבי המסורת של אתרוגי יאנאווע-קאלאבריע

קיצור מן הפרקים הקודמים

בזמנינו ישנם שני מושגים יסודיים של הרכבה, כל אחת משמשת לתכלית אחרת.

(א) **הרכבה גושית**: לוקחים היחור של מין אחד, ומרכיבים אותו על גבי שורש של מין השני, כדי שישמשו ביחד כאילן אחד שלם. הפועל-יוצא הנדרש בזה הוא להשיג שורש חזק ומוגן, שיוביל את מה שיונק מן האדמה אל היחור הרוכב עליו, שהוא נותן את הפירות. בצורה זו אין המינים מתמזגים לתכונה מאוחדת אלא כל חלק נשאר בתוארו וצורתו המקורי. וכן הענפים, העלים והפירות הגדלים על האילן המורכב, הם כמין אותו החלק שהם גדלים עליו.

(ב) **הרכבה מזגית**: כוללת את שני המינים אל מין חדש ממוצע. ונעשה ע"י אבק הפרחים הנצרך לפתח הגרעינים הדקים שבנץ שלהם, וכתוצאה גם את הפרי. כדי להרכיב מגיעים אבק של אינו מינו אל הנץ, ובזה יהיו הכחות של שני המינים משותפים בגרעיניה, כדוגמת ביצה של כלאים². וצאצאיהם שע"י נטיעתם יהיו ממוזגים בתואר טבע ומהות עצייהם ושרשיהם, ענפיהם ופירותיהם, ככני תערובת ממש³.

בדברי חז"ל מצינו הוכחות מפורשות לשתי ההרכבות. ענין ההרכבה הגושית מוכרח במשנה (שביעית פ"ב מ"ו) המדברת לענין נטיעה שלפני כניסת שנת השביעית שיהא גדל והולך בשביעית, וגם בסוגיא דסוטה (מג ע"ב) העוסקת בדין ביטול הרוכב אל הנרכב לענין חזרת עורכי המלחמה, ולמנין שנות ערלה ורבעי. לאידך גיסא גם הגעת האבק אל הנץ מוזכרת במשנה (פסחים פ"ד מ"ח) שהיו אנשי יריחו עיר התמרים מרכיבים דקלים בערבי

1. חקירה זו נוגע גם לענין שאר האתרוגים המקובלים במסורה כפי שיבואר בהפרקים שניחד להם אי"ה. אך היות שענין המסורת אצל אתרוג נתחדש ע"י מרן החת"ס לענין האתרוג מ"יאנאווע", וכפי שיבואר זהו עיקר היתרון שיש לאתרוג זו ליוצאי מדינות אשכנז, לכן באו עיקרי הבירורים כאן.

התורה והברכה להרבנים הגאונים שליט"א שעברו על המאמר ובמיוחד לאותם שהעירו הערות נחוצות.

2. ולפעמים יבואו שינויים קלים גם בתואר אותה הפרי הנקרא Xenia או Metaxenia, כפי שהעיר החוקר התורני ר' אליעזר גולדשמידט הי"ו.

3. להרכבה זו קורים בא"י "הכלאה".

פסחים, ולפי הפירוש שבגמ' (פסחים נו ע"א) המבואר בפי' הרמב"ם והערור המובא ג"כ בתוי"ט, המדובר בהגעת האבק אל הנץ בעונת הפריחה, וכ"מ במדרש⁴ ובזה"ק⁵.

במקור הלימוד לאיסור ההרכבה אמרו חז"ל (קידושין לט ע"א וסנהדרין ס ע"א) שהוקשה אל הרבעת בהמה, ולרש"י (קידושין שם ד"ה חקותי – סנהדרין ד"ה שדך) הפירוש שכמו שמחברים גופים ממינים שונים בהרבעת בהמה כן הוא בהרכבת יחור או ענף וכ"כ הריטב"א בקידושין, וכן משמע בפירוש הרמב"ן עה"ת (ויקרא יט יט) שאפילו הצמחים אין ראוי שיזדווגו אלא עם מינם⁶. עוד כתב הרמב"ן טעם אחר על איסור הרכבה והרבעה, שאין ברצונו יתברך שנתחכם על הטבע שהטביע בעולמו ולהוציא מינים ובריות חדשות עי"ז. וטעם זה המפורסם כתבו גם החינוך (מצוה רמד) והכל בו (צא), וגם בזה מובן ההיקש שבין הרכבת אילן להרבעת בהמה, ששניהם מולידים מינים חדשים משותפים⁷.

וענין שני טעמים אלו תלוי בהבנת המציאות של תואר הפירות היוצאים ע"י ההרכבה. שרש"י כתב (סוטה שם ד"ה מרכיב) שהיחור מוציא הפירות כמינו וכדרך ההרכבה הגושית, אבל הרמב"ן (שם) כתב שיצא מין חדש ומשותף, מה שאינו מופיע אלא בהרכבה המזוגית.

בדין האתרוג המורכב נחלקו הפוסקים אם לפסול או להכשיר. ובאופן שע"י ההרכבה נתחדשו מינים חדשים הושו כולם לפסול. אך המכשירים הציגו שאין כן המציאות, ושעכ"פ באופן שאנו רואים שלא נשתנה כלום יש להכשיר בשופי, וקצת מן הפוסלים נתנו טעמים לפסול השייכים אפילו בכה"ג. ודין תולדות מורכב תלוי לגמרי בפלוגתא זו, שהסוברים שנשתנה המין פוסלים גם את התולדות, דהרי ודאי א"א להחזירם למין אתרוג טהור. והסוברים שלא נשתנה המין אפילו אם יהיו פוסלים מטעמים אחרים, אין בהם בנו"ט לפסול את פירות יחור מן המורכב אחרי שנכרת ממנו וניטע על שרשי עצמו, כמו שנתבאר כ"ז בפרק הראשון.

[אורח' 1234567]

גם ניתנו כמה הבחנות בין המורכב להכשר: סימנים, מסורה, חזקת כשרות, עדות או כתב הכשר. ובעוד שרק החזקת כשרות (כשהוא בתוקפה) מועלת לצאת מידי חשש שתי ההרכבות – הסימנים וכן המסורת אינם מועילים אלא להרכבה המזוגית, והעדות וההכשר מוציאים רק מחשש ההרכבה הגושית. גם יש לתת תבלין למושג "נתחכמו הגננים", שהעידו הרבה פוסקים⁸.

4. ראה ב"ר (מא א), ובמדבר רבה (ג א) אמר רב תנחומא מעשה בתמרה אחת שהיתה עומדת בחמתן ולא היתה עושה פירות, והיו מרכיבין אותה ולא עשתה פירות. אמר להם דקלי תמרה היא רואה מיירחו והיא מתאוה לה בלבה, והביאו ממנה והרכיבו אותה מיד עשתה פירות, ע"כ.

5. לך לך (פב ע"א), בא (לו ע"ב), משפטים (קכו ע"א), ויקרא (טז ע"א), נשא (קלח ע"ב), פנחס (רטו ע"ב), האזינו (רצב ע"א), זוהר חדש חוקת (ג ע"ד), כי תשא (מד ע"א, מה ע"ג), וע"ע ספר הבהיר (אות קעב וקצח).

6. ח"ל: כי השם ברא המינים בעולם בכל בעלי הנפשות בצמחים ובבעלי הנפש, התנועה וכו'. וסיים והנה מצד שני הדברים האלה פעולת ההרכבה במינים דבר נמאס ובטל עי"ש דוק.

7. והרמב"ם במו"נ (ח"ג פל"ז) כתב טעם אחר, והוא מכיון שמלאכה זו היתה נעשית ע"י כיתה ידועה של עו"ז לשם תועבה וכישוף.

8. בשו"ת תורת חסד (ח"א סי' לד אות ו וסוף אות ח) כתב בדרך ספק שמא נתחכמו הגננים, אבל בשמן המשחה (דף קל, יו"ד סי' ג) ומשנת ר' אליעזר (טולידו ח"ב יו"ד סי' נא) שהובאו בשדי חמד (אסיפת דינים, מערכת ד' מינים, סי' א אות ג) ובשו"ת סבא קדישא (ח"ג סי' יב, ולימוד זכות סי' א) כתבו מאסיפת רבני קושטא שביררו הדבר במקומם אשר המורכבים שוים לגמרי בתוארם לשאינם מורכבים, כי השתא הכא נתחכמו הגננים לעשות באופן שגם במורכב יהיו כל הסימנים מבפנים כמו מבחוץ. וכן אישרו רבני ירושלים בקונטרס פרי עץ הדר (ירושלים תרל"ח) מהנראה ומוחש באתרוגים של מקומם, וכ"כ הרב יעקב ספיר ז"ל (הלבנון שנה י"ד נומער ט"ו) שאף הוא נלוה

שבזמנינו אין שום חילוק בין המורכבים לשאינם מורכבים בשביל איזה חכמה נפלאה אשר אנחנו לא נדע אותה, ובכל זאת עינינו רואות כמה מיני פירות חדשים לבקרים שלא היו בעולם מקדם.

לאור כל הקושיות והסתירות הללו הצענו (בפרק ב) שמה שנתחלקו ההרכבות לשתיים זהו גופא התחכמות הגננים, בעוד שמקודם אף שהיו מדברים רק מהרכבה אחת, היתה היא כוללת את שתי ההרכבות. וזה מפני שכשהרכיבו היחור של מין אחד בתוך אילן אחר, היה האילן ההוא נשאר שלם עם ענפיו ופרחיו כמשמעות לשון רש"י (סוטה שם) והרמב"ם (כלאים פ"א ה"ה), ולכן גם האבק היה מתערב. וכן בהרכבת דקלים, לא היה דרכם ליקח את האבק בידיהם כדי לפזרו על פרחי הנקבה, אלא היו משימין את הענף שבו הפרחים והאבק לבין פרחי הנקבה⁹. אלא שאצל הדקלים רגיל שהאבק נקלט בקל, שהרי פרחי אילן הנקבה אין להם אבק כלל, ואי אפשר להם לעשות פרי אלא מהאבק של היחור הנרכב. ובהרכבת מין בשאינו מינו, במינים שיש להם זו"נ בפרחי עצמם, אין האבק של אינו מינו נקלט בניקל כ"כ. שהרי אם יש להם אבק של עצמם אינם צריכים לאבק היחור הנרכב בדרך כלל, אבל לפעמים אמנם יארע כן, ובפרט כשאבק עצמו ניזוק מאיזה סיבה שהוא.

ועכשיו מצאתי עוד שלשה ראיות מדברי האחרונים שאמנם דרך ההרכבה הקדמונית היתה כן, להניח ענפים מכמה מינים:

(א) הגאון בעל חמדת שלמה ז"ל חידש להלכה (או"ח סי' לז) שמה שאמרו בסוטה (שם) גבי הרכבת מין במינו דבטלה ילדה בזקנה לענין מנין שנות ערלה, היינו דוקא באופן שנשאר גם הענפים של אילן השורש. אבל אם קצץ את כולם, ולא נשאר כ"א היחור הנרכב, נחשב כנטיעה חדשה ומתחילין למנות משעת ההרכבה. וגם הבגדי ישע (סי' יד בהגה סוף אות ט) שחולק עליו לדינא, כתב שאין זה שכיח שיגזמו הענפים מאילן השורש כל זמן שהוא חי ויכול ליתן פירות, עיי"ש.

עמם בבדיקת יום אחד, וכבר הבאנו מרבני זמנינו שליט"א שכן הוא המציאות בקאלאבריע וכמבואר בקונטרס "בירור הענינים בענין האתרוגים מיאנאווע" (שי"ל פה ברוקלין תשכב. ומשם הועתק ל"דבר אל הקורא" של הרב שרגא שלומאי ע"ה מכפר הרואה הנספח לקונטרס "פרי עץ הדר" ירושלים תרל"ח שחזר והוציאו לאור בשנת תשכח, ולספר ארבעת המינים השלם) ולאחמ"ז באריכות יותר בקונטרס מסעות ישע"י. וכן האריך בענין זה הרב יהודה קעלער ז"ל בקונטרס פרי עץ הדר שבספרו מנחת יהודה וירושלים, וגם אנחנו בפרק הראשון העתקנו את התמונה מאתרוג התימני המורכב בגן בית הספר של קאליפארניע.

9. ואע"פ שידעו שאין יחור הזכר מתאחה כלל בתוך אילן הנקבה, מ"מ לדעתם זה היה פועל בדרך סגולי וכיוצא. וגם חכמי הטבע הקדמונים היו סוברים כן כמו שדקדקנו בפרק השני ממש"כ הרבינו בחיי משמם. אבל בדברי רבותינו ז"ל מוכח שידעו לייחס את הפעולה להכפניות שהם ניצני הזכר מולידי האבק, ולא אל עצם היחור, כמבואר בערוך ערך נסן שהובא ג"כ בתוס' יו"ט (שם), וכתב בפירוש הר"ש סיריליאן על הירושלמי (שביעית פ"ד ה"ד ד"ה אין מרכיבין) שהוא משם הגאונים ז"ל, וידוע שכל דבריהם דברי קבלה. ובמשנה (ערלה פ"א מ"ט) מוכח כן ביותר כמש"כ במלאכת שלמה (בד"ה בפ' ר"ע). ולפי התרגום הנפוץ מפ' המשנה להרמב"ם אין המשנה מובנת כלל, וכבר העירו במהדורת ר' שבתי פרענקל ז"ל (על הרמב"ם מעשר שני ונט"ר פ"י הכ"א) שכ"ז נובע מטעות המתרגם, אבל בפנים פירוש המשנה הנכתב בערבי איתא כמש"כ המלאכת שלמה והערוך. וכ"מ נמי בספר גימטריאות לר"י החסיד (רמז של"א) שהעתיקו הרחיד"א בספרו פני דוד (פר' קרח אות י) לענין השקדים, אבל לשון התוס' מנחות (עא ע"א ד"ה מרכיבין) אינו מבורר כ"כ.

ועיין הילכתא גבירתא (ערלה שם) מה שהקשה על הרמב"ם שם, ולפי הנ"ל לא קשה מידי. גם עיין בפירוש הרדב"ז על הרמב"ם מה שהקשה מהירושלמי (ה"ה), אמנם בתוס' רע"ק הקשה להיפך על הרע"ב מש"ס דברכות (לו ע"ב). ולפי"ז מיושבים היטב דברי הרמב"ם דאיתא כש"ס דילן ודברי הרע"ב אתיין כהירושלמי, ועיין גם בתפא"י (בועז אות א) ומשנה ראשונה מש"כ בזה.

(ב) התפארת ישראל בבתי כלאים (תמצית הלכה ממשניות כלאים – אות יז) הביא ההלכה שמותר ליטע ענף הנחתך מן המורכב. והקשה בהגה מה בין זה לקיום אילן המורכב עצמו שאסור מדרבנן, מחשש מראית עין שיסברו שהוא הרכיבו ועבר אדאורייתא, והרי גם ביחור הנחתך רואים על פירותיו התערובת של ב' המינים. ותירץ וז"ל דדוקא אילן הנרכב עצמו, דניכר שהרכיבו בו "מדמשונה ענף שהרכיבו משאר ענפי האילן שהם ממין אחר", שפיר איכא חשדא שיאמרו שבעל השדה בעצמו הרכיב. אבל ענף זה שאין בענפיו שום שינוי, אע"ג שיש שינוי בפירותיו, אפ"ה א"א שיאמרו רק שהוא נטע הענף הזה מהמורכב. והרי זה באמת מותר, עכ"ל. מוכח מזה שהיו רגילים להשאיר את ענפי האילן של מין השורש.

(ג) וגם בספר הגיד מרדכי (או"ח סי' ה' ד"ה אכן) כתב בזה"ל: שכן דרך ההרכבה להניח באילן אחד כמה מיני יחור, מכל מין ומין עכ"ל.

לא כן אחרי שחקרו והבינו את פעולת האבק, השכילו לחלק את המלאכות לשתיים. כשרוצים לחדש או לשפר את המין, הם מעבירים את אבק הפרח ביד אל הנץ של מין האחר, ואין שום צורך בהרכבת יחור. ולעומת זאת כשרוצים לקיים מין ישן ולגדלו כהוגן, הם מרכיבים אותו על מין אחר שמכה שרשים טובים באדמה, ויכול לעמוד נגד הקושיים והמחלות המצויים. בהרכבה זו אין מניחים שום ענף למין השורש, יען שגורע מן היניקה מלהגיע אל הענף שלמעלה העושה את הפירות.

ולאור החידוש במציאות, יש להסתכל על שני חלקי הרכבה אלו, איזה מהם הוא העיקר בהלכה.

* * *

ההרכבה הגושית

לענין הרכבה הגושית, אף אם נעשה באופן שלא יצא מין חדש, עדיין אסור לעשותה. והיינו מהא דתנן (כלאים פ"א מ"ז) אין מביאים אילן באילן, ירק בירק, ולא אילן בירק, ולא ירק באילן. ר' יהודה מתיר ירק באילן. ואיתא בירושלמי (שם) מחלפה שיטתיה דר' יודה. תמן הוא אמר (שם מ"ב) נוטל הוא אדם מעה אחת מפיטמה של אבטיח, ומעה אחת מפיטמו של תפוח, ונותן לתוך גומא אחת והן מתאחין ונעשין כלאים. וכא הוא אמר הכין. תמן על ידי שהוא נותן זה בצד זה, הן מתאחין ונעשין כלאים, ברם הכי ירק באילן הוא, ע"כ.

פירוש הדברים שר' יהודה סובר לעיל שהמלפפון נוצר ע"י שנותנים זרעים של אבטיח ושל תפוח בגומא אחת, והם מתאחים למין חדש¹⁰, ורבנן פליגי עליו גם בזה. ולכן הקשה

10. בתוס' אנשי שם על משנה זו שבמשניות ויילנא נדפסו דברי הרמ"ז שהביא מוסף הערוך (ערוך ערך מלפפון) שקשה להלום דברי הירושלמי אלו שזה לא יתכן במציאות. ותירץ הרמ"ז שצ"ל שנשתנו הטבעים בענין זה, כמש"כ התוס' (מו"ק יא ע"א ד"ה כוורא) בענין הרפואות שנמצאו בתלמוד שאינם מועילים עכשיו עיי"ש. ואם הוכרחנו לקבל תירוץ זה כדי ליישב דברי הירושלמי אלו, וכן מה שמנו (שם סוף ה"ד) דוגמאות שונות של הרכבה בין מינים שאינם מתאחים במציאות, הרי לכאורה תירוץ זה מועיל לפתור גם את חקירת הפוסקים שעמדנו עליו בענין אם אפשר שיצא מין חדש ע"י ההרכבה. כלומר, דאף שבימי חז"ל היתה ההרכבה פועלת לשנות את המין, אבל אח"כ נשתנה הטבע ואינה משנית מאומה. וא"כ יקשה למה הוצרכו רבותינו האחרונים שהעידו שאין ההרכבה משנית כלום (לעיל הערה ח), לומר שהוא מחמת התחכמות הגנים, ולא אמרו שהוא מחמת שינוי הטבע כמו שנסתפק בזה התורת חסד (ח"א סי' לד אות ו' במוסגר). דבשלמא אם לא היינו מוכרחים בלא"ה לומר שנשתנו הטבעים, מובן שהעדיפו שלא לומר כן, מטעם הדוחק שיש בדבר. אבל אם ממילא הוכרחנו לומר כן, הרי יש לתרץ הכל בתירוץ

הירושלמי על מה שהתיר ר' יהודה במשנתנו להרכיב ירק באילן מחמת שאין יכול להוליד מין חדש, דהא שם ס"ל הוא עצמו שאפשר להוליד מין חדש ע"י מין ירק ומין אילן. ותירצו שיש חילוק בין אם נוטל הזרעים משני המינים שזה מתאחה למין חדש, אבל הרכבת גוף הירק עם גוף האילן אינו מוליד מין חדש. וכן פירש התו"ט (ד"ה רבי) את המחלוקת שבין ר' יהודה ורבנן ע"פ דברי הירושלמי אלו שהירק באילן אינו מוציא מין חדש, ובזה פליגי אם מותר לעשות או לא. ולהלכה קי"ל (יו"ד רצה ס"א) דאין מרכיבין ירק באילן, ועיין חזון איש (סימן ב אות יב-טז) מענין זה וסיים (באות טז) בזה"ל: ויש מרכיב שמתאחין ומולידין מין חדש, ויש מתאחין והפירי אינו משתנה, ושני הרכבות אלו אסורין ע"כ.

¹²³⁴⁵⁶⁷אח"ח

ובמשנה ח נקטו עוד אופנים שתועלת ההרכבה הוא רק לצננו או להרטיבו ואפילו רק לשמרו עד שישתרש, ובמושכל ראשון משמע שאינו מתאחה כלל. ולפי"ז היה צריך לדקדק היטב בעניני ההורמונים שמשתמשים לצורך השרשה או שום תועלת, שלא יהי' בו מדבר הצומח. אמנם בתו"ט הנ"ל כתב דגם ירק באילן מתאחה להיות כגוף אחד¹¹, ואולי גם בשאר הדוגמאות עכ"פ מזדוגין השרשים¹², ולפי"ז אין איסור באופן שלא נשאר כלום ממין השונה.

וכן הביא בספר חוקות השדה (עמוד יז תלמי שדה אות יד) ממה שכתב לו החזו"א במכתב, דמותר לשום שרף באילן אם אינו נעשה ליחור אלא רק מדין את העץ, וכ"כ גם בספרו (שם) דדבר שנבלע באילן ומטיב צמיחת האילן מותר. והביא ראייה מסוגיא דהרכבת דקלים (פסחים שם) לפירושו של רב יהודה דמייתי אסא דרא ושיכרא דדפנא וקמחא דשערא ונותנים בלב הדקל, דהוי מין בשאינו מינו ואפ"ה שרי, ועכ"ח הטעם משום דקים להו לחז"ל דבאופן זה הוא רק מטיב צמיחת האילן ואינו פועל כלום מלבד זה.

עוד ראייה הביא (בחזו"א שם) מהירושלמי (פ"א ה"ז) שהקשו על מה דתני אין מרכיבין זיתים ברכב של תמרה מפני שהוא אילן באילן, ממאי דדרש ר' לוי שאין הזיתים מקבלים הרכבה. ותירצו שעכ"פ מועיל ההרכבה למתק את הפירות, והביאו ראייה לזה ממה שר' שמעון ברבי היה משקה לאפרסקו יין מבושל כדי למתקה עיי"ש. והבין החזו"א בכונת הירושלמי דמיירי לענין איסור והיתר וכ"מ בפ"י מהרא"פ (על הירושלמי שם), ונמצא שאם לא היה מועיל למתק היה מותר.

זה, ולמה הוצרכו לחדש ולומר שהגגנים התחכמו.

אמנם אחרי העיון נראה דליתא, דהרי אם נאמר שבימי חז"ל היתה ההרכבה פועלת לשנות את המין, ונשתנה הדבר בימי רש"י שלא פעל התחתון על העליון כלום, הרי הרמב"ן היה חי קרוב לאותה הזמן והי' סובר שההרכבה משנית את המין. ואם נתרץ דוחק זה, האיך יחזור הדבר לקדמותו בימי מהרשי"ק ז"ל והאחרונים שהלכו לאורו שכתבו במפורש על השינויים שראו בעיניהם וייחסו להרכבה. ולעומת זאת האלשיך והב"ח שכתבו שאינה משנית כלום. ועכ"ח הוצרכנו ג"כ לתירוץ של השב"י והאחרונים שהבאנו שזה תלוי באופן ההרכבה, וכדי ליישב דברי הירושלמי נאמר שנשתנו הטבעים.

11. ואע"פ שזה לא יתכן לכאורה במציאות אפ"ל כמו בהערה הקודמת, אבל כאן יש לתרץ עוד דיש הרבה מינים הקרובים בטבעם אבל שונים זמ"ז במה שהאחד מתקיים משנה לשנה ויש לו דין אילן, והשני אינו מתקיים ויש לו דין ירק. ולפי משי"ב החזו"א שזיווג השרשים הוא בכלל איחוי (ראה הערה יב) א"ש בלאו הכי.

12. ובשו"ת חת"ס (יו"ד סי' רפו) דן בענין אם מותר לשום חטה בסדק של שושנה כדי שישירש עיי"ש, וזה מחמת שהחטה משריש ומצמיח בנקל מאוד, ובשעת השרשתו הוא מוציא הורמונים המשפיעים על השושנה שתוכל גם היא להשריש. ובמלאכת שלמה (על משנה ח ד"ה שיהא מקירו) בעין עבודה זו ומשמע שם שאסור וכמשי"ב גם במשנת ר' נתן פ"ז הובא בחוקות השדה (עמוד יז תלמי שדה אות יד), וכן בחזו"א (סי' ב אות יז) דעתו להחמיר בזה כיון דעכ"פ מזדוגין השרשים.

ולכאורה צ"ע בראיה זו, דא"כ אפילו אילן באילן לישתרי במקום שאינו עושה שינוי, ולמה כתב החזו"א דשתי ההרכבות אסורין דהיינו אפילו אם אין הפרי משתנה. ובחלקת יואב (או"ח סי' לב ענף ד ד"ה אך באמת) כתב בפירוש, ודקדק מדברי הירושלמי אלו שמותר להרכיב יחור באילן כל שאין שינוי כלל אפילו בטעם, וכ"כ בספר אגודת אוזב בתשובה (עמק סוכות דרוש ד אות ב), אלא שכתבו מתוך זה הירושלמי עצמו שלא יתכן במציאות שלא יהיה שינוי כלל. וצ"ל לדעתם דגם גבי ירק באילן יש עכ"פ איזה שינוי בטעם אע"פ שלא נוצר מין חדש, וכמו בהרכבת זית ממשי, ולכן אסרוהו רבנן.

אבל דעת החזו"א אינו כן, ובפירוש לא רצה לסמוך על ראייה זו להתיר הרכבת יחור או ענף אפילו כשאין גורם שינוי, דז"ל שם "אם מרכיב דבר שאין צומח אלא שהוא נבלע באילן ומטיב צמיחת האילן מותר" ע"כ, וע"ז הביא שתי הראיות הנ"ל. אבל כל שמצמיח אפילו אם אינו עושה שינוי כלל דעתו שאסור, ודלא כהחלקת יואב והאגודת אוזב הנ"ל. וקשה דאי ס"ל דראיה זו מכרחת הו"ל להתיר אפילו הרכבה גמורה בכה"ג. ובשלמא מההרכבה של אסא דרא מובן, שאין למדין להתיר מהרכבת האסא בתוך הדקל, כי זה אינו מתאחה ופשוט שמותר. אלא מדייק ממה שנבלע השרף שלו באילן, וכן השיכרא דדפנא והקימחא הנבלעים באילן, ומזה שפיר הביא ראייה שהוא מותר ומטעם שאינו אלא השקאה.

שבתי וראיתי שהחזו"א איש מתרץ קושיא זו במתק לשונו כמה שפירש שם דברי הירושלמי אלו ד"ממתיקו היינו ע"י כח הזדווגות וצמיחת שניהם". ונמצא שכשמדדיקים שאם אין ממתיקו מותר, היינו באינו מתאחה דוקא, ואתי שפיר. ויש בזה קצת דוחק, דפשטות לשון הירושלמי לא משמע כן אלא דתלוי בהמתקה גרידא. ואולי דייק מתוך זה הירושלמי עצמו שלא יתכן במציאות שיהיה איחוי בלא המתקה, ועל דרך שדקדקו הגאונים הנ"ל¹³.

וכל זה לשיטת הירושלמי שהוא שיטת הרמב"ן שהכונה באיסור הרכבה הוא הוצאת מין חדש, ולפי"ז שייך לדון אם באופן שאינו יוצא מין חדש, אי הוי בכלל האיסור או לא. אבל לפירוש רש"י שכל עיקר ההרכבה אינו מוציא מין חדש ולא נאסר מטעם ההולדה אלא גזירת

13. ומ"מ אין זה במשמעות לשונו כ"כ, ואם היה לו הוכחה אחרת לאסור הרכבה שמתאחה לרבנן אפילו אם אין שינוי כלל בטעם, יש לתרץ דברי הירושלמי בפנים אחרים. ובפשטות י"ל שבקושייתם סברו דאינו מתאחה כלל ולכן הקשו שפיר, ובתירוץ רצו לתרץ אפילו אליבא דר' יהודה, ולכן אמרו שהוא מועיל למתק. אבל לפי מה דקי"ל כחכמים אה"נ שאסור אפילו באופן שאינו גורם שום שינוי. אמנם החזו"א לשיטתו לא היה יכול לתרץ כן, דס"ל שם שמחלוקת ר"י ורבנן לא מיירי אלא גבי ירק באילן, אבל לענין אילן באילן דומיא דירק באילן שאינו מוציא מין חדש, גם ר"י מודה דשייך ביה הרכבה.

ומ"מ אפ"ל באופן אחר, שאפילו לפי מסקנת הירושלמי אין הרכב של תמרה מתאחה עם הזית (כמו שהוא המציאות בימינו), אלא שדרך ייבושו עדיין מוציא ליחה, וזה הליחה מועלת למתק את הזית. ואם נפרש כן, פשוט שאין מזה ראייה להתיר באופן שהוא מתאחה. אלא שא"כ יסתור מה שהתירו בתלמוד שלנו ההרכבה של אסא דרא דלכאורה מיירי באופן זה ג"כ, ונצטרך לחלק בין השקאה למיתוק, אע"פ ששניהם אינם שינויים הקבועים בהמין. ולולא דברי הגאונים ז"ל היה אפ"ל עוד, שאין כונת הירושלמי אפילו בקושייתם לומר שלפי שאינו משתנה מחמת ההרכבה יהיה מותר להרכיב, דא"כ כשתירצו שעכ"פ מועיל ההרכבה למתק וע"כ אסור, והביאו ראייה לזה מהשקאת ר"ש ברבי שהיה מועיל לאפרסקו, הוה לכאורה ראייה לסתור, דא"כ יוקשה היאך הותר זה לר"ש ברבי, ואפילו אם נתן שבאופן השקאה לא נאסר, עכ"פ היה לו לבעל הירושלמי לפרש זאת.

אלא עיקר קושייתם לא היתה אלא על המציאות, שמשמע בדברי הברייתא שיתכן להרכיב זיתים ברכב של תמרה ושיש איזה תועלת מזה אלא שאסור, ומדרשת ר' לוי נראה שזה לא יתכן כלל. וע"ז תירצו שאין כונת ר' לוי לומר שאינו מתאחה, אלא שאינו נוצר מין חדש. ובוזה מיושב למה לא הוצרכו לפרש טעם ההיתר להשקאת האפרסק ביין מבושל. לפי שע"ז לא שאלו מעולם ודוק. אלא שהגאונים הנ"ל לא כתבו כזו.

מלך הוא שלא ירכיבו גוף בגוף מבשא"מ, לא שייך לחלק בזה כלל. ונמצינו למדין מזה שטעם הרמב"ן היא העיקרית להלכה, ויש מקום לסמוך עליה אפילו לקולא, ולקמן נדבר עוד מזה בס"ד.

עכ"פ זכינו לדין שהרכבת יחור באילן אסור אפילו באופן שאינו מוציא פירות חדשים, וזה לכו"ע כיון דקי"ל כרבנן. ובאופן שאין שינוי כלל אפילו שינוי של חמיצות או מתיקות הטעם באנו למחלוקת, שהחלקת יואב והאגודת אזור מקילים והחזו"א מחמיר. ואפילו להמקילים א"א לומר בברירות שלא נשתנה מהטעם כלום אפילו בהרכבה הגושית של ימינו, כי לפעמים הפירות יוצאים חמוצים יותר מעט כשמורכב על שורש חמוץ. ואף שאין השינוי הזה יותר מההשקאה שהיה ר' שמעון עושה לאפרסקו וכש"כ שאין בשינוי זה בכדי לחשבו כמין אחר, מ"מ כל שבא ע"י הרכבת הגוף עדיין יש איסור בהרכבתו, וכמו במיתוק הזית. וכש"כ לפי מה שהם עצמם ס"ל שלעולם ההרכבה גורמת שינוי ושלא כדעת רש"י, ואע"פ שאפשר להעמידו בהרכבה הקדמונית, קשה לבנות קולא ע"פ דבריהם אפילו אם אנחנו נברר שאין שינוי.

ואולי גם החזון איש מודה שמדברי הירושלמי משמע להתיר באופן שאינו עושה שום שינוי כלל. ומה שלא כתב כן הוא מפני שסובר ג"כ כהגאונים הנ"ל שזה לא יתכן במציאות, ולכן לא שייך לומר היתר בזה. וכן כתב בסוף ס"ק טו לענין האתרוג וז"ל: ולפיכך יש מקום להסתפק להכשיר אתרוג המורכב בלימון בזמן שהפרי כולו אתרוג בטעמו וריחו ומראיתו, אבל באמת הוא משתנה בתבניתו הפנימי והחיצוני ע"י הרכבה בכמה פרטים, וכבר יצא הדבר באיסור עיי"ש. וכבר הבאתי מש"כ במכתבו¹⁴ שע"ז סמך במה שבירר האתרוג שלו ע"פ טביעת עין, וגם שהרבה פוסקים חולקים ע"ז ומעידים שהמציאות כדברי רש"י שהיחור מוציא הפירות כמינו ממש בלי שינוי¹⁵. אבל היות שלא מצאנו בדבריהם שיבוא מזה קולא למעשה להתיר הרכבה זו¹⁶, קשה לענ"ד לגבב הקולות משתי הדעות בספק של תורה.

ולענין הפירות היוצאים אף אם צורתם וטעמם כאתרוג ממש, עדיין שייך הטעם של הלבוש (תרמט ס"ד) מפני שנעבד בהם עבירה. וכן טעם האלשיך (שו"ת סי' קי) דבטלה ילדה בזקנה, ועוד טעמים שהבאתי בפרק א. והרי גם הבית אפרים (או"ח סי' נו) שהאריך לברר שאין נגרם שינוי המין ע"י ההרכבה, מ"מ נשאר חושש להמנהג הפשוט לפוסלם, וכל מה שטרח לא היה אלא לענין החשש של תולדות המורכב. ובזה ברור שאפילו אם היה איזה שינוי בטעם מחמת ההרכבה, אינו עובר להתולדות.

* * *

הרכבת אבק הפרחים

בענין הרכבת אבק הפרחים כבר הארכתי לבאר שזהו הדרך היחיד שיכול לגרום מין חדש משותף ממש. והצענו סברא שכל מה שאסרו חז"ל ענין הרכבת יחור באילן, הוא בשביל שע"י נתינת היחור של מין אחד לבין ענפי אילנות של מין אחר, רגיל הוא שיקלוט הפרח האחד מהאבק של השני, ובזה יישבנו הרבה סתירות וקושיות בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים.

14. בפרק א הערה כה, והוא באגרותיו ח"ב סי' קצא.

15. ולענין האתרוג של החזו"א י"ל שסמך לומר שאם האמת כדבריהם, אין פסול באתרוג מורכב.

16. והראיה מדברי הירושלמי יש לדחות כמש"כ בהערה יג.

ולא אכחד תחת לשוני שנשארו עוד קושיות, שעדיין לא זכינו ליישבם אפילו ע"פ סברא זו. והתחלתי להציע הדברים כאן, ולתרץ כל דבר בנפרד. אמנם בראותי כי ארכו הדברים ולא נשוב אל תכלית מאמרנו בענין אתרוגי יאנאווע, נמלכתי לגנוז מה שכבר כתבתי ולהשלימו בהזדמנות אחרת אי"ה. ולמסקנא העליתי שאף שהקושיים האלו לא נולדו בעקבות תירוצינו, מ"מ יתכן שע"י התירוצים שגצטרך לומר על אלו הקושיות הנותרות, יהיה אפשר ליישב ולדחות קצת מן הראיות שהבאנו¹⁷. ואף שנשארו עדיין הרבה ראיות מוצקות, נלע"ד שמכיון שהדבר חדש בעולם התורה, יש למנוע מלקבוע מסמרות בהנחה זו עד שנפסוק את ההלכה לאורה בברירות. אלא יש להסתכל גם על מה שהיינו אומרים בלי זה, ומידי ספיקא לא נפקא.

ולדינא כבר הבאנו בסוף פרק הראשון מדברי הפוסקים שאסרו את המלאכה הזאת בכלל האיסור של הרכבה, ועכשיו אכתוב רק איזה הערות.

א) הנה הבאנו מדברי המנחת יצחק (ח"ג סי' כה) והאגרות משה (או"ח ח"ב סימן נח) שדנו בדין שהחיינו על פרי הנעקטאריין, וכתבו שנוצר ע"י הרכבת אפרסק ושזיף עיי"ש. וידוע שהפרי הנ"ל דומה כמעט לאפרסק אלא שעורו מחליק ומצהיב, שלא כהאפרסק המלאה שער צהוב דק, וזה ברור שע"י הרכבה גושית לא יארע זה לעולם. ויש מין אחד של נעקטאריין שהוא מין אפרסק ממש בלי תערובת מין אחר כלל, אלא שנשתנה מעט בטבע¹⁸. והמין אחר ששמו המקורי הוא ברוגנא¹⁹ נוצר ע"י הרכבת אבק של המינים הנ"ל. ועכ"ח א"א לפרש דברי הפוסקים הנ"ל אלא בהמין האחרון המשותף, ששייך לדון עליו אם הולכים אחר זרע האב או האם בשכבר בירך על אחד מן המינים המקוריים, וכן מה שמסתפקים לפוטרה מברכת שהחיינו כליל מחמת שנוצר בעבירה. ומזה מוכח שכינו להרכבת האבק בשם הרכבה כמו שכינהו חז"ל בענין הדקלים, ולכן חשבוהו להרכבת איסור גבי מין בשא"מ.

והעירוני שזה לא יתכן רק לדעת המנחת יצחק (ח"ד סי' ה) ושא"פ הסוברים שהזרעה מלאכותית הוא בכלל איסור עריות. אבל לדעת האג"מ (אבהע"ז סי' י ועא) שאין האיסור נוהג אלא בביאה ממש, וההזרעה לא מעלה ולא מוריד, לכאורה ה"ה הכא שלא נאסר לדעתו את הרכבת האבק שהוא פעולת ההזרעה בצמחים, אלא את ההרכבה גושית הדומה להרבעה במה שהיא החיבור של גוף בגוף וכפירוש רש"י הנ"ל.

ונלענ"ד שהאומר כן טעה טעות גדול. שהרי שם ברור שאיסור עריות נוהג אפילו באופן שלא היה הזרעה כלל, וגם בעקרה ואיילונית שאי אפשר לבוא לידי הולדה, וע"ז לא חלק שום אדם בעולם. ומזה הוציא האג"מ שעיקר האיסור הוא התיעוב שיש בביאת איסור, ומ"מ לא התיר מסברא בלי ראיה עיי"ש. אלא שהאוסרים דקדקו מדברי הרמב"ן (ויקרא יח כ) שדרש לישנא דקרא "לזרע" שהקפידה תורה גם על תערובת הזרע שלא נדע יחוסם, כל עוד שזה נעשה ע"י פעולת אדם²⁰. והאג"מ סובר דנקטינן עיקר הטעם של חיוב הכחנה, משום

17. ראה מש"כ בהערה י.

18. כמו שיש אתרוג התיום (-האצבעות) ועגול ככדור וכדומה.

19. Brugnion.

20. וע"כ לא שייך לדקדק מבין סירא שהיה בלי פעולת אדם עיין שו"ת דברי יואל (אבהע"ז סימן קז-קט), ויש גם טעמים אחרים לאיסור שאכמ"ל.

גזירה שמא ישא אחותו מאביו (עיי' יבמות מב ע"א) ונמצא שהוא רק מדרבנן²¹, וא"א לומר שזה טעם האיסור של עריות. ולא נתקרה דעתו עד שכתב (אבהע"ז ח"ב סי' יא) על דברי הרמב"ן הנ"ל שתלמיד טועה כתבם, ועכ"פ שאינם להלכה. אבל אילו היה ברורים לו דברי הרמב"ן שהקפידה תורה על ההזרעה בעריות, לא עלה על דעתו להתיר לעשותה באופן מלאכותי, ואפילו באופן שהיו בני הזוג נשאים ערירים בלא בנים.

אבל אף אם בא למחוק את דברי הרמב"ן הנ"ל הרי שם לה סימניות מהיכן ועד היכן עיי"ש, ולא עלה בדעתו ח"ו לגנוז את כל ספרו של הרמב"ן כי מלאך ה' צבקות הוא. וכבר כתבתי שמה שכתב הרמב"ן בטעם האיסור של הרכבת מין בשא"מ שהוא בשביל התוצאה של מין חדש, מבואר היטב בדברי המשנה והירושלמי הנ"ל²² ובדברי שאר הראשונים והפוסקים הנ"ל שהוא העיקר לדינא, ויש שהקילו מחמת זה באופן שאינו יוצא פרי חדש או לכה"פ כשאינו נגרם שינוי כלל. וח"ו לייחס להאג"מ שיעשה את כל תורתנו הקדושה פלסטר. ובזה יובנו דבריו לענין ברכת שהחיינו, בלי שנשווייה טועה במילתא דעבידא לגלויי.

וכש"כ לדעת הסוברים שהזרעה מלאכותית הוא בכלל האיסור תורה, ואע"פ שהביאה בלא הזרעה כש"כ שאסור, הרי שכל שנתחלקה איסור של תורה לשתים, נשארו שני החלקים באיסור²³, וה"ה הכא.

ואם באנו להשוות נידון ההרכבה להנידון של הזרעה מלאכותית יש מקום לומר להיפך. והוא למה שהבאנו דברי הסוברים שבאופן שברור שאין ההרכבה גושית משנית כלום בהפירות מותר להרכיב, אפילו אם ההרכבה מתאחית. ושאלה זו אפ"ל שתלוי בהמחלוקת הנ"ל, דלדעת האג"מ אין הולכים אלא אחר עיקר האיסור, שבענין זה הוא ההזרעה וההולדה לייצר מינים חדשים. ולכן אפשר לומר שבאופן שאין שינוי כלל, יש להתיר אפילו לרבנן. ואע"פ שברש"י וריטב"א משמע שיש קפידא גם על זיווג הגופים, י"ל עכ"פ שאין זה עיקר הטעם המכריע להלכה, אלא תוספת איסור במקום שעיקר האיסור של תורה נוהג.

אבל לדעת החולקים וסוברים שאפילו במקום שלא שייך עיקר הטעם, עדיין יש לחוש גם להטעם הצדדי, י"ל דה"ה הכא יש להחמיר גם באופן שאין שינוי כלל בהפירות, ומטעם הנ"ל של רש"י דסוף סוף הוי הרכבת גוף בגוף של שני מינים. אבל באמת גם זה אינו מוכרח, דאם היו ס"ל הראיה הנ"ל מהירושלמי עיקרית, יש להם להוכיח מזה שהטעם של גוף בגוף אינה לדינא. ואע"פ שלענין עריות סבורים שהטעם ד"לזרע" הוא ג"כ עיקר, כיון שלא מצאו ראיה להיפך²⁴.

(ב) ועכ"פ בענין הרכבת האבק וה"ה בהזרעה מלאכותית של אינו מינו כגון בבהמה, הושוו כל הפוסקים הנ"ל לאיסור. וכמו שביארנו שעיקר הטעם שבאיסורים אלו שהוקשו זל"ז, הוא משום שגורמים לתערובת המינים.

אבל החזון איש (שם) חילק לדינא בין איסור הרכבה להרבעת בהמה, ויש לעמוד על כונת דבריו וז"ל: נראה דאין חילוק בהרכבה בין מרכיב גוף למרכיב שרף, שאם נוטל שרף ונותנו

21. עיי' שו"ת דברי יואל שם מש"כ ע"ז, וכדי לצאת מחשש הגזירה כתב האג"מ שיקחו מגוי.

22. דהא לרש"י לא שייך לחלק בין עושה מין חדש או לא, וגם אם עושה שינוי בטעם וכמש"כ לעיל.

23. ואפילו אם לא נחייב העונש על כל אחד מהם, הוי כחצי שיעור האסור מן התורה (יומא עד ע"א).

24. עיי' לעיל הערה כ ולקמן סוף הערה כט.

בסדק, והוא חוזר ועושה ענף מאותו השרף, הרי זה מרכיב גמור שאין חילוק בדומם בין העב להנזול, וכיון שיש בשרף כח ההולדה חשיב הרכבה ע"כ. והוסיף ע"ז בתוך היקף סוגריים [ולא דמי להרבעה שאין איסור בנתינת זרע של מין זה למין אחר, דהתם אף באבר תלוש אין בו משום הרבעה, שאין הרבעה אלא בחי. אבל יחור כל קורט וקורט הוא בריה כל שראוי להרכיב ולהצמיח, והלכך גם השרף הוא בריה שלמה עכ"ל].

והנה מה שכתב בסוגריים להתיר הזרעה מלאכותית בבהמה של מבשא"מ, כבר הניח הגאון שבט הלוי שליט"א (ח"ח סי' רלה²⁵) בצ"ע מחמת דברי הרמב"ן הנ"ל שהקפידה תורה על בריאת מינים חדשים עיי"ש. ולפענ"ד נראה דאי משום הא לא אריא, דאולי תפס החזו"א את הטעם של רש"י לעיקר, ולפי"ז אין איסור אלא להרביע גוף בגוף.

וטפי הוה ליה למירמי ידיה אדידיה, שהרי ידוע שהחזו"א אסר²⁶ לעשות הזרעה מלאכותית אפילו מהבעל לאשתו נדה, ואפילו במקום מניעת פריה ורביה²⁷. ושם לא נתבאר בשום מקום שיהיה טעם האיסור בשביל הולד, אלא כל הטעמים סובבים על הביאה. ולא עוד אלא אפילו אם נעשה ח"ו באופן שהאיסור ברור, אין הולד ממזר אלא פגום הוא דהוי (כיבמות מט ע"א). וכש"כ כאן שעיקר האיסור הוא בשביל ההולדה עכ"פ בהרכבת אילן, ולכאורה ה"ה בהרבעת בהמה שהוקשה אליה.

ואין לתרץ ולומר שאע"פ שדקדקנו למעלה בדברי הרבה פוסקים והאג"מ בכללם, שאם טעם האיסור הוא בשביל התוצאה שהיא התולדה, יש איסור לעשות גם באופן מלאכותי, מ"מ לא שייך למירמי גברי אגברא. ועכ"פ יתכן שהחזו"א סובר שאפילו אם זהו עיקר הטעם לא דרשינן טעמא דקרא (ב"מ קטו ע"א), וכל שאינו באותה צורה שאסרה תורה, לא הוה בכלל האיסור.

זה אינו, דהא ר' יהודה הוא שאינו דורש טעמא דקרא (שם), ואעפ"כ התיר כאן כשאינו עושה מין חדש מחמת שאינו שייך הטעם. ועכ"ח דכאן הטעם הוא עצם הגדר של ההלכה אפילו לקולא, וכ"ש לחומרא. וכן לדעת הפוסקים הנ"ל הסוברים שבאופן שאין שום שינוי גם רבנן שרו אפילו אילן באילן. וכ"ש למש"כ החתם סופר (יו"ד סי' קד ורנד) דלחומרא דרשינן טעמא דקרא לכו"ע, ועיין שו"ת דברי יואל (אה"ע סי' קט) שהאריך בפרט זה.

ג) ועוד דמאן מפיס לן על ההזרעה מלאכותית שאינו בכלל הרבעה שאסרה תורה בפירוש, דעיקר פירוש התיבה קאי על הזרע, כידוע מפירוש חז"ל (נדה לא ע"א) על הפסוק (במדבר כד, ג) ומספר את רובע ישראל. וכן ממה שדרשו שם עה"פ (תהלים קלט ג) ארחי ורבעי זרית²⁸. ואף את"ל שאינה בכלל איסור גילוי עריות דאדם, היינו מפני שאם יגרום האדם

25. נשאל שם אם מותר להכניס שני מיני דגים לכלוב כדי להרביעם. וראוי להזכיר שלא דקדק השואל כראוי בדיעת המציאות, כי אין הדגים מזריעים אלא כשסמוכים לבת מינם ממש, ואי אפשר להרביעם בשום אופן, וכמו שאמרו חז"ל (עיין תוס' ב"ק נה ע"א ד"ה המרביע וש"נ). אלא שהמציאו להפריד את הזרע מעל ביצי מינו ומעבריים אותו ביד לביצי אינו מינו. ולפמש"כ בפנים יש איסור בדבר עכ"פ לרוה"פ אם לא איסור לאו, ואכמ"ל.

26. במכתב הנדפס בספר "האיש וחזונו" (הרב קלמן כהנא, עמ' 33 אות ז) והובא ג"כ בשו"ת "ציץ אליעזר" (ח"ט סי' נא פרק ז אות ב), ובשו"ת "יביע אומר" (אבה"ע ח"ב סי' א).

27. עיין שו"ת דברי"ש שם ומנח"י ח"א סי' נ שדנו בענין זה, ועיין מש"כ סוף הערה כט.

28. ואע"פ שבגמ' (ב"מ צא ע"א) כתבו עד שיכניס כמכחול בשפופרת, מבואר שם דאין כונתם אלא שפעולת ההכנסה תהיה ביד, ולאפוקי דרך גרמא עיי"ש. ואין מזה שום ראיה לענין הזרעה מלאכותית שלא היתה מצויה בימיהם.

איסור עריות ע"י גופים אחרים אין עונשין אותו כאילו עבר בעצמו, אלא אלפני עיור הוא דעבר. ולא שייך לדון בזה שיחשב כגילוי עריות רק על האשה שהזריקו לרחמה, או על הולד משום ממזרות²⁹. אבל גבי מין בשא"מ שגם האדם המרביע בהמה בבהמה לוקה, למה ישתנה אם מרביע ע"י גוף הבהמה, או ע"י מכשיר אחר.

ולא אמרו היתר בכל אחר יד אלא במלאכת שבת דבעינן שיהיה מלאכת מחשבת (אבהע"ז קכג ח"מ סק"ה ושא"ש), ואפ"ה אסור מדרבנן (כתובות ס ע"א ועוד)³⁰. וק"ו כאן שאין לנו שום גילוי להתיר ההזרעה באיזה צורה שהוא, אפשר שהוא אסור מן התורה. וגם שייך לומר בזמנינו שההרבעה מלאכותית נחשב יותר כדרכה, ונוחה לעשות, מאשר לאנוס הבע"ח.

(ד) ומה שדימה החזו"א נתנית הזרע לאבר תלוש צ"ע, שהרי אבר תלוש כמת חשוב ואינו יכול להוליד כלל. ובכה"ג גם באילן מותר לחבר עץ יבש אל אילן חי שאינו מינו.

(ה) ואפשר לתרץ קצת את דברי החזו"א על פי מה שהבאתי (בפרק א) את דברי החת"ס בחידושי (סוכה ל ע"א) שעמד ע"ד הלבוש הנ"ל שכתב לאסור הגרטיז"א מחמת שנעבד בו עבירה, והקשו עליו שהרי אפילו בהמה היוצאה מההרבעה של שני מינים כשרים הי' כשר להקרבה אי לאו דמיעטו קרא, והטעם מחמת שכבר נשתנה, ולמה יאסר הפרי מן המורכב.

ותירץ וז"ל: ומה שהקשה שהרי נשתנה ונעשה ממנו אתרוג. י"ל אדרבה עיקר הקפידא דכלאים משום הפרי, שהרי מותר להרכיב ב' מיני אילני סרק כמבואר בשו"ע יו"ד. אלא עכ"ח הקפידא משום ב' הכחות המעורבים בהפרי, וא"כ משעה שנעשה האיסור לא נשתנה, דהפרי גופי' איסור הוא. משא"כ בבהמה אין הטעם משום הולד, שהרי אפילו עקר ועקרה אין להרביעם. ש"מ דגוף ההרבעה נתעב ולא הולד א"כ שפיר הוי שינוי, ומשו"ה איצטריך קרא למיפסל בבהמת כלאים מקרבן, עכ"ל.

ונמצא שיש חילוק בין יסוד האיסור של הרכבה להרבעה. שהטעם לאיסור הרכבה הוא בשביל התולדה, וע"כ שפיר שייך להתיר ההרכבה באופן שאינו מוציא מינים חדשים, וה"ה שנאסור אצלו העברת האבק אפילו בלא הרכבת גוף. אבל בהרבעה עיקר הטעם הוא בשביל התיעוב, ולכן אסור אפילו בעקרה ואיילונית, אבל הזרעה מלאכותית יתכן להתיר.

ובאמת שדוחק גדול לפרש כן דברי החזו"א, דא"כ היה לו לומר חילוק זה, ולא לחלק בצורת המלאכה כמו שיתבאר דבריו להלן. ועכ"ח דלא ס"ל חילוק זה כיון שבמקור האיסור הוקשו להדדי, ולפרש"י איסור שניהם הוא מטעם גוף בגוף, ולהרמב"ן שניהם נאסרו בשביל התוצאה שהוא תערובת המינים. והיאך ניקום אנן לחלק ביניהם ביסודם.

ולדברי החת"ס צ"ל שיש עכ"פ יסוד אחד האסור בשניהם שהוא התולדה, שהרי לגוף בגוף בלא הולדה הרי ודאי מצינו היתר בהרכבת אילני סרק, ולדעת ר' יהודה המתיר ירק באילן וכן הדעות המתירים אפילו בעצי פרי באופן שאינם עושים שינוי, הרי אין יכולים לומר

29. החלקת יעקב (אבהע"ז סי' יב) אע"פ שחלק על האג"מ לאסור המעשה הסכים להכשיר הולד. אבל בשו"ת דברי"י (שם) אסר, וכן בשו"ת מנחת שלמה (ח"ג סי' צח) האריך הרבה לברר האיסור, והחזיקו בידו הרבה פוסקים. ועיקר הדבר אם הממזרות תלוי בביאת איסור כדי שיהיה שייך להכשיר הולד לדעת המתיר את עצם ההזרעה, תלוי בשתי הנוסחאות של פסק הרבינו פרץ (הנוסחא המתרת הובא בב"ח יו"ד קצה, והאוסרת בשלטי גבורים על הרי"ף ריש פ"ב דשבויות, וראה עוד בברכי יוסף אבהע"ז סי' א אות יד שהביא נוסחא שלישית שמפורש בה איסור להזרעה בימי טומאה) ובשתי תירוצים של התוס' (יבמות טז ע"ב ד"ה קסבר).

30. ועייז אגלי טל בפתיחה אות ג. ובמלאכת אופה ס"ק מד.

שהטעם השווה בשניהם הוא התיעוב. אלא דבבעלי חיים שפיר י"ל שיש איסור נוסף שהוא התיעוב, וכמ"ש דאפילו עקר ועקרה אין להרביעם. והחת"ס ודאי לא נחית לחדש קולא במעשה האיסור בשביל הטעם, דידוע שיטתו הנ"ל דלחומרא דרשין טעמא דקרא ולא לקולא, אבל לענין קנסא שפיר יש לחלק ביניהם.

(ו) ועכ"פ דברי החזו"א שהבאתי מתפרשים בפשטות שבא לחלק ביניהם בצורת המלאכה. והחילוק, שבהרבעה שסִתְמָה בגוף חי ושלם אפ"ל שלא אסרה תורה אלא כה"ג, ולא בחלקים שאינם נחשבים כחיים לענין כל התורה, אע"פ שיכולים להוליד. אבל בהרכבה שכל המרכיב נוטל ענף הנחתך הנחשב כמת, ורשאים לחתכו ולהשחיתו בשבת, נמצא שיש איסור אפילו כה"ג. אבל מ"מ באופן שאינו יכול לעשות שום שינוי, הוצרך להראיה מדברי הירושלמי הנ"ל ומהגמ' דאסא דרא שמותר. ודעתו שכל שאינו בא לידי איחוי והתמזגות אינו בא לידי שינוי וכמו שביארתי בדעתו למעלה, ועפ"ז התיר באופן שהשרף אינו הופך להיות יחור, כי אז אינו עושה שינוי בהפירות ג"כ.

ושפיר דקדק מזה הגאון בשבט הלוי (ח"ט סי' רכד) לענין הניד"ד שהוא מוציא מין חדש, שזה איסור גמור גם ע"פ דברי החזו"א עיי"ש ודבריו ברורים למבין, שלא כדברי השואל שרצה להוציא היתר. וכן העלה גם המנח"י (ח"ז סי' יב אות ב) לאיסור כל שאינו רק נבלע באילן ומטיב צמיחתו, ואע"פ שהבין שבניד"ד יש ספק במציאות, אסרו מספיקא דאורייתא עיי"ש.

(ז) וכתבו לי³¹ לדקדק מדברי החזו"א שבסוגריים להתיר בניד"ד שלא כדברי הגאונים הנ"ל, וזה מפני שהעמיסו בתוך לשונו שכ': אבל יחור כל קורט וקורט הוא בריה כל שראוי להרכיב ולהצמיח, והלכך גם השרף הוא בריה שלמה ע"כ. שטעם האיסור ביחור ושרף הוא מפני שיש להם דין בריה מחמת שהתאים שבו שלמים, וע"כ ראוי לעשות מהם אילן או יחור שלם. והיינו שגם משרף אפשר לעשות ממנו אילן שלם בלאבאראטאר¹²³⁴⁵⁶⁷, ולכן גם בהרכבה יתכן לפעמים שיצמח ויהיה לענף לפי דבריהם. משא"כ בהאבק שהוא זרע הצמחים שאין בו אלא כח הזכר, שאינו יכול להוליד אלא בצירוף הביציות שהם בתוך הנץ, שוב דומה להזרעה מלאכותית בהרבעה שמותרת לדעת החזו"א.

ולענ"ד נראה הדבר ברור שמעולם לא כיון הגאון ז"ל לזה, וזה מהרבה טעמים. חדא דא"כ יסתרו דבריו שבסוגריים את דבריו המפורשים לעיל ז"ל: שאין חילוק בדומם בין העב להנוזל, וכיון שיש בשרף כח ההולדה חשיב הרכבה ע"כ. הרי שבדומם א"צ שיהיה לו שם בריה אלא שיוכל להוליד, וק"ו להאבק שהוא המוליד העיקרי ודאי שיש לו דין חי, ואסור אפילו לפי טעמו של רש"י ז"ל.

ומש"כ "בדומם" ולמעשה מיירי בצומח, לכאורה רצה לאפוקי בעלי חיים, וקרא ליה "דומם" מחמת שכבר נחתך ואינו יכול לצמוח עוד. ואעפ"כ נותן לו "דין" צומח וחי, מכיון שגילתה תורה שיש איסור הרכבה ככה"ג, דהרי כל הרכבה היינו בנחתך. ואין לומר שקורא לו "חי" מפני שיכולים לעשותה כחי ושלם בלאבאראטאר¹²³⁴⁵⁶⁷, שלא מצינו כן בכל התורה כולה שניתן לדבר את הדין ע"ש העתיד לעשות בלאבאראטאר¹²³⁴⁵⁶⁷.

31. הרב דר. מרדכי הלפרין נ"י במכתב, וחזר והדפיסו כמאמר ב"אסיא" פ"ג פ"ד (כרך כא, ג-ד) תשרי תשס"ט בשם "הכרת המציאות בהכלאת צמחים".

ולפי פירושם גם בהרבעה היה לו לאסור כה"ג באבר הנתלש אע"פ שאינו יכול לחיות עוד, ומטעם שהתאים שבו שלמים, ולדברי החוקרים יכולים לעשות גם מהם בהמה שלימה בלאבאראטאר³². ואם התירה מחמת שאין הרבעה זו יכולה להוליד, הרי אין ראייה מזה לזרע שיכול להוליד.

³²אורח חיים 123:4567

ועוד שאילו סבר החזו"א שגם בהרכבה בעינן שיהיה להנרכב דין גוף, ומה שאסר בשרף אינו אלא מפני שבלאבאראטאר³³ עושים ממנו גוף, נמצא שעב"פ בשרף כזה שאין יכולים לעשות ממנו גוף, הרי זה מותר בפשיטות. ולא היה צריך להביא ראייה על זה מתוך הגמ' של אסא דרא, והירושלמי של הרכבת זיתים. ואם הוצרך לכל זה, הרי עב"ח שאין להתיר אלא למה שיש ראייה משם להתיר, דהיינו כל שאינו אלא השקאה גרידא וכמש"כ בעצמו. והלוא ההזרעה אינה בגדר השקאה גרידא, אלא רחוק ממנו עד קצה האחרון.

ח) ומ"מ יש מקום לפרש דבריו ע"ד החת"ס הנ"ל. דר"ל שבדומם עב"ח אין חילוק בין עב לנוזל ובין שלם לחי, מחמת שאי אפשר לפרש טעם האיסור אצל הדומם שהוא בשביל התיעוב, דהא בדומם אין תיעוב לכאורה. וא"כ צ"ל דהכל תלוי באם יש לו כח הולדה או לאו. אבל בהרבעה מסתבר טפי לפרש טעם האיסור משום התיעוב, וא"כ כל שאינו חי לא שייך תיעוב. ואולי כיון לשתי הכונות ביחד, שדבריו המועטים מחזיקים את המרובה כדרכו. ומ"מ הדבר ברור שאצל הרכבה אסור כל שעושה שינוי קצת, וכש"כ בכה"ג שמוליד מין חדש לגמרי.

ט) ועב"פ נלע"ד שאף החזו"א לא כיון לומר כן אלא לדעת הפוסקים כרבנן (סנהדרין נו ע"ב) שלא נאסרה הרכבה לבני נח. ואע"פ ששמואל דריש (שם ס ע"א וקידושין לט ע"א) לה לקרא ד"את חקותי תשמורו" לחוקים שחקקתי כבר מקודם קבלת התורה, דהיינו קרא ד"למינהו" שצויה השם בבריאת הצמחים והבעלי חיים שלא יולידו אלא למינם, וע"ז קאי הלאו ד"שך לא תזרע כלאים" דהיינו הרכבה, ו"בהמתך לא תרביע כלאים" דהיינו הרבעה – לא כיון לפסוק כר"א שהאיסור נוהג בבני נח, אלא שכבר חקק השם בעולמו שלא יולידו הברואים אלא למינם וכמו שפירשו התוס' (בסנהדרין ד"ה חקים וב"ק נה ע"א ד"ה למינהו³²). ונמצא דקרא ד"למינהו" אינו איסור מפורש על הבני אדם שלא יסובבו הולדה לבעלי חיים מאינו מינם, ולא נשאר אלא הלאו של "בהמתך לא תרביע כלאים", שזה מיירי בדרך הרבעה דוקא לדברי החזו"א.

אבל לדעת הפוסקים כר' אלני'עזר (בן יעקב)³³ לאסור הרכבה והרבעה לבני נח, ומטעם דשמואל עב"ח אתיא רק אליבא דידיה³⁴, וס"ל דיש בכלל הציווי ד"למינהו" איסור לכל בני העולם לסבב התערובת בבעלי חיים³⁵, נמצא שיש בהזרעה מלאכותית איסור גמור מן התורה. וכתב הגר"א (יו"ד רצה סק"ב) שכן כתב בירושלמי (פ"א ה"ז) שהרכבה והרבעה

32. ואף שכתבו התוס' שם דלגבי ישראל מהני קרא ד"למינהו" לאסור בדגים, היינו דמועיל לגלות על "בהמתך" שכולל הדגים, וכן לפרש "שך" דקאי אאילן עיי"ש.

33. גירסת הבה"ג והראב"ד השני בעל האשכול הוא ר' אליעזר בן יעקב, ומשו"ה מובן ג"כ מה שפסקו כותיה ומה שפסק שמואל כמותו לשיטתם, דמשנת ראב"י קב ונקי (יבמות מט ע"ב). גם יש שינויי הנוסחאות אי גרסינן ר' אליעזר או ר' אלעזר.

34. עיי"ע גופי הלכות למהר"ש אלגאזי (דף קב ע"א).

35. ופירוש המקרא יתבאר לקמיה.

אסורים לבני נח מקרא ד"למינהו", וכן איתא שם (ה"ו) לאיסור הרבעה בדגים אע"פ שאינם בכלל "בהמתך" מטעם דכתיב בהם "למינהו". אלא שעב"פ הרויח החזו"א שאין בזה חומר לאו לענין מלקות.

ובאמת שלשון הגמ' ד"חקים שחקתי לך כבר" משמע שכבר נאסר לבני אדם, ד"לך" לא מתפרש שפיר אבהמה וצמח, דהא לא אליהם דיברה תורה. אלא שהתוס' נדחקו לפרש דקאי אחקים שחקתי בעולם ולא אבני אדם, ממה שהוצרכו להני לאוי ד"שדך" ו"בהמתך" לאסור הרכבה והרבעה. וכן ממה שהוצרכו בגמ' שלנו (ב"ק שם) לאסור הרבעה בחית הים מכח הגז"ש דלמינהו, ולא סגי להו לאסור מטעם למינהו דכתיב בגופן גרידא. וכבר תירץ ע"ז בחידושי הרשב"א (ב"ק נה ע"ב) בשם הראב"ד שלא נצרכה קרא וגז"ש אלא למלקות עיי"ש, אבל קרא דלמינהו הוי איסור בפנ"ע והובא גם בשטמ"ק שם.

וכבר הערנו בפ"א מדברי השבו"י (ח"א סי' לו) שציין לדברי הכ"מ בהל' כלאים (פ"א ה"ז) שפירש מה שאסר הרמב"ם להרכיב ע"י גוי שהוא רק מחמת האיסור של אמירה לגוי³⁶, ולא מחמת שנאסרה לב"נ עצמן. והביא ראיה ממה שלא נמנה בין הו' מצות שלהם בפ"ט מהל' מלכים, וכן דקדק הש"ך (יו"ד רצו סק"ג), וכ"מ בפ"י הרדב"ז על הרמב"ם הל' כלאים. אבל כבר עוררו האחרונים (המשל"מ ועוד שיוזכרו להלן) שהרמב"ם כותב בפירוש בפרק י מהל' מלכים (ה"ו) שההרכבה וההרבעה נאסרו לבני נח, ועיי"ש בכ"מ מש"כ בזה ליישב מה שלא נמנו בין הו' מצות, ולמה אינו נהרג ע"ז³⁷.

ומ"מ הריטב"א (בחידושי לקידושין לט ע"א) כתב ע"פ דברי התוס' הנ"ל דקי"ל כרבנן, וכן ציינו בחידושי הר"ן (סנהדרין נו ע"ב³⁸) ובחת"ס לסכרת התוס' הנ"ל דלפי דבריהם אין מוכרחים לומר דקי"ל כר"א. ודעת החזו"א (שם סי' א) דסגי בזה להוכיח שדעתם לפסוק כרבנן, ולכן הוא מונה את התוס' שלנו ואת התוס' של הר"ש משנץ ואת התוס' של ר' ישעיה הראשון שכתבו את התירוץ של תוס' והובאו כולם בשטמ"ק, ואת ר"ת שהתירוץ הוזכר שם על שמו, שכולם פסקו כרבנן.

אולם בליקוטי שו"ת (החת"ס, דהיינו ח"ו, סי' כה) כתב דיש איסור אמירה לנכרי וגם לאו דלפני עור"ע עיי"ש, וזה לא שייך רק אם סוברים שהב"נ מצווה בדבר. ומוכח מזה שלא ס"ל שיהיה די במה שלפי דבריהם אין מוכרחים לפסוק כר"א, לומר שפסקו למעשה כרבנן, בשגם דברי הירושלמי מורים להיפך. וידוע מש"כ ב"י (בשם תרומת הדשן) שכל שבאו דברי פוסק אחד מפורשים אע"פ שיש לדייק מדברי פוסק אחר להיפך, אין פוסקים אלא כהדברים המפורשים.

והרי התוס' בחולין (דף ס ע"א ד"ה הרכיב) כתבו להדיא שהרכבה והרבעה אסורים לבני

36. השייך בכל איסורי תורה לדעת הרמב"ם שכ"כ גבי סירוס (פט"ז מהא"ב הי"ג) וגבי חסימת השור (בפיר"ג מה' שכירות), ויבואר יותר בהערה מזו וסוף הערה מת. וכן פסק הרמ"א (יו"ד רצו-ב ס"ד) דאיסור אמירה לגוי נוהגת בכל איסורים שבתורה ואפילו באיסור לאו.

37. ובמור וקציעה (סי' תרמח) השיג על הרמב"ם שפסק כיחידאה, וכן הוא דעת הגאון ר' חיים הכהן ראפפורט ז"ל בתשובותיו (סי' כח). אבל בחידושי הר"ן (סנהדרין נו ע"ב) כתב דהרמב"ם ס"ל דלא פליגי רבנן אדר"א כלל עיי"ש. וכיצ"ב כתב בספר ושב הכהן (סי' לו) דהרמב"ם ס"ל דפלוגתא דר"א ורבנן לא הוי אלא אי נהרג עליו, אבל כו"ע מודו שאסור בדבר. אך במשנת ר"א (ברכה - סי' טז ענף א אות כט-לא) חולק ע"ז וס"ל דאף לר"א אינו נהרג עליו, עיי"ש.

38. לא כתב בפירוש בשם התוס'. אלא כתב בסתם אותה הסברא שכתבו התוס'.

נח, וכמש"כ בפסקי התוס' (חולין קסח) שהיה אחד מהראשונים³⁹, וכ"כ בביאור הגר"א (יו"ד רצה סק"ד)⁴⁰. ואולי י"ל ע"פ מה שכתב החיד"א (שה"ג מעה"ס תוספות) שאין להקשות בדברי התוס' ממסכתא למסכתא, שנכתבו ע"י מחברים אחרים⁴¹. ואפשר שכותב התוס' דחולין אזיל לשיטתו במה שכתב (מד ע"א ד"ה כדי) שיש לתפוס דברי בה"ג שדבריו דברי קבלה⁴², והרי בה"ג (סוף סי' ד) גורס ראב"י ופוסק כותיה, ונראה שהיתה הלכה מרוחת בימי הגאונים שהרי כ"פ גם השאלות (קדושים סי' צט)⁴³.

¹²³⁴⁵⁶⁷תנ"ך

ומלבד הגאונים והראשונים הנימנים, פסקו כן כל הראשונים שבאו דבריהם על ספר. רש"י (ספר האורה ח"א אות מז⁴⁴), הסמ"ג (לאוין רעט⁴⁵), תוס' ר"י הזקן⁴⁶ (קידושין לט ע"א), ספר האשכול (ח"ב ע' 23 בהוצאת אלבעק), הרשב"א (שם), משמעות החינוך (לאוין רמה⁴⁷), הרא"ש (הל' כלאים סי' ג⁴⁸) ורבינו ירוחם (אדם נכ"א ח"א) תלמידו, המאירי (על המשנה

¹²³⁴⁵⁶⁷תנ"ך

39. עיין שה"ג מערכת ספרים אות פ סי' קב.
40. ובהשיב משה (סי' כ) כתב דעכ"ח צ"ל דקאי אליבא דר"א עיי"ש שציין לדברי הש"ך הנ"ל ולא הזכיר מדברי הרמב"ם שבפ"י. ותירוצו זה דחוק קצת בלשון התוס' דהא בשאר תירוצים דאתא אליבא דחד מ"ד, פירשו כן ולא סתמו כמו בזה.
41. אלא שבאוצר הגדולים (ח"א ע' קנו) ייחס את התוס' של המסכתות חולין, ב"ק וסנהדרין לר"א מטוך.
42. וכ"כ הרא"ש ברכות (פ"ד אות יד) ועוד הרבה. וכתב מהרי"ט (ח"ב יו"ד סי' יא) שבה"ג קיבל מן הגאונים שלפניו דור אחר דור, שקיבלו מרבנן סבוראי ומחכמי התלמוד, והש"ך (יו"ד נד סק"ד) כתב בשם הב"ח שיש לפסוק כמותם לחומרא אף לגדע דעת כל הראשונים, מכיון שכל דבריהם דברי קבלה.
43. וכתב עליו הרמב"ן במלחמות (שבת ר"פ כירה) שהיה רב מובהק אצל הגאונים, והריב"ש (סי' שצד) כתב שדבריו מקובלים כאילו נכתבו בתלמוד, עיין שה"ג במערכת רב אחא משבחא גאון.
44. והעתיקו החיד"א בברכ"י סי' רצו ס"ק ד, ובהעמק שאלה (על השאלות שם) כתב לדייק גם מפרש"י על הש"ס סנהדרין וקידושין שם.
45. ההכרח לזה מדבריו ראה סוף הערה מז.
46. כבר העירו על כך שאינם תוספיות מבית מדרשם של בעלי התוספות אלא פירוש על הש"ס מסברת המחבר, וגם אינו מוסכם שהוא לר"י הזקן ואכ"מ.
47. שם אוסר להרכיב אילנו ע"י גוי, ומקורו מדברי הרמב"ם הנ"ל. ובדין הרבעה לב"נ (לאו רמד) ציין לדברי הגמ' דב"מ (צ ע"א) דבעי שם אם האיסור אמירה לעכו"ם שייך בכל איסורי תורה, ולבאורה יש לדייק מזה איפכא שמה שאוסר בהרכבה הוא רק בשביל שפשט האיבעיא לחומרא. ואעפ"כ פסק (בלאוין רמה) לענין כלאי זרעים שמותר לומר לגוי לזרוע אפילו בשדה הישראל, אלא שאסור לקיימו אח"כ עיי"ש. ועכ"ח מזה דס"ל לפשוט הבעיא דב"מ הנ"ל לקולא, ונמצא דמה שאסר בין הרכבה ובין הרבעה לב"נ, הוא מחמת שהם עצמם מצווים ע"ז עיי"ש. וצ"ל שלפעמים ציינו לדברי הש"ס המדברים מאותו ענין, אף שאין אותו הדבר והטעם מבואר שם להדיא.
- וא"א לומר בדבריו מש"כ הרדב"ז בדברי הרמב"ם (לפי הבנתו שהרמב"ם אוסר מטעם אמירה לגוי) לחלק בין שדה ישראל לשדה גוי שלא שייך בה האיסור של אמירה לעכו"ם (עיין ט"ז יו"ד סי' רצו א סק"א וביאור הגר"א שם ס"ק ז), שהרי החינוך כ' בפירוש דאפילו בשדה הישראל מותר. וכן בדברי הסמ"ג א"א להעמיס חילוק זה בשום אופן, שהרי כתב דבר והיפכו ומוכח מלשוננו דבחדא גונוי איירי. גם בסירוס (רצא) פסק החינוך לאסור ע"י גוי, והקשה ע"ז במנ"ח שדבריו סותרים לכאן, לפי מה שהבין בדבריו שאוסר מטעם אמירה לעכו"ם. ובאמת שגם בסירוס איכא למ"ד בגמ' שם שב"נ מצווין בו, וכ"ה דעת היש אוסרים שהביא הרמ"א (אבהע"ז סי' ה סי"ד, עיי"ש בנו"כ ובתרוה"ד סי' רצט). והגר"א (ס"ק לח) ציין לדברי הסמ"ג (לאוין קכ) שכתב דמסקנת הסוגיא הנ"ל הוא שאין איסור אמירה לעכו"ם בשאר איסורים, ואין לאסור אמירה רק במה שאסור לב"נ עצמן.
48. החזו"א (שם) הביא מדברי הרא"ש (שם) שכתב ח"ל ואסור להניח לעובד כוכבים שירכיב באילן של ישראל, כדאמר במס' שבת פרק תולין (קלט ע"א) דאפילו כשותא בכרמא אסור להניח לעובד כוכבים לזרועו בכרמו ע"כ. ודקדק מזה שלדעת הרא"ש לא נצטוו הגוי על כך, מכיון שלא מיירי מהאיסור דאורייתא של לפני עיור, אלא מההוא דפרק תולין דמיירי מאיסור אמירה לעכו"ם שהוא מדרבנן. וכן דקדק מדברי רבינו ירוחם (שם) שהביא דברי רבו הרא"ש, ושכן משמע מדברי הטור (יו"ד רצו) שטעם האיסור הוא משום אמירה לעכו"ם, ולא משום שנאסר לב"נ עצמם.
- וצ"ע דבגמ' פרק תולין לא אמרו שלא יניח האדם לגוי לעשות אלא שלא יצוה לו. והיינו משום אמירה לעכו"ם.

סנהדרין נו ע"ב), הגהות מרדכי (גיטין ריש פרק ו), ולשון ריא"ז שבשלטי גבורים (קידושין טו ע"ב). וכתב בספר דרך אמונה (כלאים פ"א, ציון הלכה ק"ב) שכ"מ בראב"ד ור"ש משאנץ שעל התו"כ (קדושים פ"ד יד). והראב"ד ודאי כ"כ, ואזיל לשיטתו במש"כ הרשב"א בשמו שהעתקתי לעיל.

וממש"כ כן גם הר"ש משאנץ, מוכח שאין להוכיח כלום ממה שהביא התירוצ' של ר"ת בהתוס' שכתב, שהרי כן דרכם של כותבי תוספות לכתוב כל התירוצים שנאמרו בבית מדרשם של בעלי התוס' ⁴⁹. ועדיין אין זה שיטתו של הכותב, וכש"כ למש"כ שיש סתירה בדברי התוס' עצמם. ובפרט שפוסקי אשכנז הנמשכים תמיד אחר דעת התוס', פסקו לחומרא בענין זה.

וכן פסקו האחרונים, הדרישה (יו"ד רצו סק"א), והפר"ח (ליקוטים ליו"ד שם), הגר"א (שם סק"ח ורצה סק"ד), והדגול מרבבה (רצו), ורעק"א (שם), הבית אפרים (שו"ת שם בתחלת התשובה), הפמ"ג (גינת ורדים כלל נט ⁵⁰), החיד"א בברכ"י (יו"ד רצה) ובמחז"ב (או"ח תרמט) 1234567 ח"ח

וזה מכיון דשם לא מיירי בהרכבה אלא בכלאי זרעים שמותר לב"נ לכו"ע. ומשנה שלימה שנינו (שבת קכא ע"א) נכרי שבא לכבות אין אומרים לו כבה ואל תכבה, ופי' שם בגמ' הטעם דאדעתיה דנפשיה קא עביד ופרש"י שידע שלא יפסיד, שלא כמו הקטן העושה לדעת אביו עיי"ש. ומה שאסרו (שם קכב ע"א) ליהנות מנר שהדליק הגוי בשביל ישראל אע"פ שגם שם ודאי עושה בטובת הנאה, פירשו בתוס' (ד"ה ואם) דכיון שגוף הישראל נהנה בשבת מאותה המלאכה, נחשב שנעשה בשבילו יותר ממה שיהנה הגוי לאחר השבת ע"י טובת הנאה או תשלומין. וכן פסק הרא"ש להלכה (פרק טז סוסי"ב) שמה שאסרו שם בגמ' בליקט עשבים לצורך בהמת ישראל, היינו דוקא ברגיל בכך, אבל אם עשה כן באקראי בלא ציווי ישראל מותר להניחו וא"צ למחות בידו. נמצא שהרא"ש שהוסיף כאן איסור שלא להניח לגוי, עכ"ל צ"ל שהוא מחמת שאסור לב"נ עצמו, ואע"פ שיוקשה למה ציין להסוגיא הנ"ל.

ומזה שאין לתרץ ע"פ דברי הגהות מרדכי (שבת ס"י תנב) שהובא במג"א (או"ח רעו סק"ד) שאם העצים של ישראל צריך למחות ביד הגוי שלא לעשות בהם מדורה בשבת, אפילו באופן שהיה אפשר לומר שמכיון להבעיר לצורך עצמו. ופירשו האחרונים הטעם שכיון שהגוי היה צריך ליטול רשות להבעיר בעצים של ישראל, מוכח שעושה כן לדעת הישראל ולטובתו עיי"ש. ונימא דה"ה הכא שפיר יש חיוב למחות מטעם אמירה לעכ"ר. וזה אינו, דהא דעת הרא"ש עכ"פ מבואר דאפילו במלקט להדיא לצורך בהמת ישראל מותר, כל שאין ישראל נהנה מגוף המלאכה. ולפי מה שנתבאר בשו"ע ה"ר (מהדו"ב לסי' רנב וק"א לסי' שה סק"א) גם ההגהות מרדכי מודה בדבר, ולא דמי להבערת נר או אש שגוף ישראל נהנה מגוף המלאכה, עיי"ש היטב. וחזר בו ממש"כ בסימן הנ"ל (ק"א סק"ה) לפרש דעת הגה"מ לחומרא, אבל אפילו קודם חזרתו מודה שדעת הרא"ש לקולא. ונמצא דעכ"פ לדעת הרא"ש ברור שאין כאן שום איסור מטעם אמירה לעכ"ר, ואם אעפ"כ הוא אוסר עכ"ל לומר דיש בזה משום לפני עור דאורייתא, ואיפכא יש לדייק מדברי הרא"ש ורי"ו תלמידו שפסקו לחומרא בב"נ.

ולכאורה יש ראיה מדברי הש"ס דב"מ (צ ע"א) להדין הנ"ל של הגה"מ, לפי מה שרצו לפשוט האיבעיא דאמירה לעכ"ר בשאר איסורים לחומרא ממה שקנסו למכור הבהמה שסירס הגוי לצורך ישראל, אע"פ שהיה בלי ציוויו. ואע"פ שדחו דאיתא למ"ד שהב"נ מצווין על הסירוס, מ"מ אפשר דנשאר קיים הדין שלדידין דק"ל (עיין הערה לו) שיש איסור אמירה לעכ"ר, אסור אפילו להנחת. אבל באמת אין מזה ראיה אלא להיפך, שהרי שם לא הניחו ג"כ להגוי לסרס, אלא גנבו הבהמות שלא בפני הישראל, ואפ"ה קנסו כל שעשה בשביל ישראל כדי שלא יבואו להערים. ובהרכבה מותר לאכול הפירות אפילו אם נעשה ע"י ישראל ח"ו (יו"ד רצה ס"ז), אולי משום שממילא קנסו שלא לקיים (שם). ובלא"ה אין לדמות גזירות דרבנן להדדי בכה"ג (מג"א שו"ס ק"ז) וכש"כ הקנסות. ועיין פרישה (אבהע"ז ס"ה י' ס"ק לב) וט"ז (שם סק"ט) מה שכתבו לתרץ למה לא קנסו בהרבעה כמו גבי סירוס.

ואף אם תמצא מקום לתרץ באיזה אופן שיהיה שייך בזה אמירה לעכ"ר ושבשביל כן אסרו הרא"ש, עדיין י"ל להיפך, שלהכי כתב הרא"ש האיסור של אמירה לעכ"ר דרבנן ולא משום לפני עיור דאורייתא, משום שהלאו דלפני עיור לא שייך אלא בכגון דקאי בתרי עברי דנהרא (ע"ז ו ע"א), ולכן רצה לאסור בכל גווני משום אמירה לעכ"ר. ונמצא שאף אם לא תדייק מדברי הרא"ש שאוסר לב"נ, אבל היאך אפשר להוציא ההיפך מדבריו בשביל הדיוק של המראה מקום (ראה מש"כ בהערה מז).

⁴⁹ ואף שאינו ברור שהפי' על התו"כ הוא להר"ש משאנץ, מ"מ הענין אמת בלאו הכי, ראה לעיל הערה מא.

⁵⁰ ד"ה עוד אבאר לך, והקשה על הש"ך שנעלם ממנו דברי הרמב"ם בפ"י. אבל במשב"ז תרמט סק"ג ציין

ובשו"ת חיים שאל (ח"א סי' צו אות ב), העמק שאלה (על השאלות שם סק"ב), התפא"י (בתי כלאים אות יז), המנ"ח (לאו רמד), מהר"ץ חיות (שו"ת פרעה"ד לבוב תר"ו – סימן ה), ומהרש"א אלפאנדרי (שו"ת ח"ג סי' יב, ולימוד זכות סי' א ד"ה ורבים קמו) שהלכה כר"א וכדעת הרמב"ם.

ובענין דעת הטור כבר כתב הפרישה (שם) שהוא לאסור בב"נ, וכ"כ הפמ"ג (גינת ורדים שם) והגר"א (רצה סק"ב) ודלא כחזו"א (שם).

ומלבד הריטב"א לא מצינו שום ראשון שפוסק הלכה כרבנן. וגם המיעוט אחרונים שכתבו לקולא, סמכו על דיוקם מדברי הרמב"ם. וכבר העירו הבאים אחריהם, שנעלם מהם דברי הרמב"ם במקום אחר. ולא מצינו שום פוסק שיביא את דברי הרמב"ם שמחמיר ויקל כנגדו, וכש"כ דברי הבה"ג והשאלות שלא היו מצויים ביד כל אדם. וידוע מש"כ הש"ך (יו"ד רמב קיצור הוראת או"ה אות ח) שבמקום שלא היו דברי הראשונים ידועים להאחרונים, פוסקים כראשונים ולא כבתראי.

ובכן צ"ע מה שטרח החזו"א מאוד לחזק דעת המקילים, ועיקר טעמו כתב שם שמתלוח הכרעת השכל ואין צריכים לילך אחר הרוב, ולא הביא את דברי הרשב"א בשם הראב"ד הנ"ל שמיישב קושיית התוס' בטו"ד⁵¹.

ובכל זה הסכים החזו"א שם שמדי ספיקא לא יצא, וספיקא דאורייתא לחומרא. וגם על מה שנטה להקל ע"י גוי במקום שיש ספק מינו⁵², ומטעם דהוי ספק ספיקא לענין דאורייתא וספק אחד לגבי האיסור אמירה לעכו"ם דרבנן, סיים בצ"ע. ועכ"ח צ"ל שדברי החזו"א אלו שבסוגריים לא נאמרו לסמוך עליהם למעשה להתיר בהרבעה, אלא לבאר החילוק שבין הרבעה להרכבה, שאפילו אם תמצא להתיר כן בהרבעה לדברי הראשונים אלו שדבריהם היו עיקר בעיניו להלכה ולא למעשה, מ"מ בהרכבה אסור. וא"כ למעשה עכ"פ גם בהרבעה אסור בכל אופן שמערבב המינים, אפילו לפי דעתו הגדולה ז"ל.

(י) וכן הגרשז"א ז"ל במנחת שלמה (תנינא סי' ק אות ז, ע' רצא⁵³) פסק לאיסור בנתינת שרף. וחילק שם בין הרבעת בהמה דס"ל שלא נאסר העברת זרע אלא באופן של גוף בגוף,

לדברי הש"ך הנ"ל, ולא העיר כלום.

51. ופלא גדול מה שכ' שם שאין לילך אחר הרוב הנראה כי אולי אין לפנינו דברי כל הפוסקים, שהוא נגד הידוע (ב"ב קלא ע"א) שאין לו לדיין אלא מה שענינו ראות. ואם היה סברא לומר כן במקום שרואים שיש מחלוקת בין מנהג אשכנזי הבני על דעת אותם הראשונים שדרכם לפסוק בדברי התוס', ובין מנהג ספרד הפוסקים כהגאונים וכרי"ף, שיש אומדנא דמוכח גם על אותם שלא באו דעתם בפירוש. אבל כאן שלא שייך לומר מנהג בזה, ואדרבא פוסקי אשכנזי כמו הסמ"ג והגהות מרדכי ופסקי תוס' ורי"ז מחמירים, יתכן שאם יבואו לידינו דברי עוד ראשונים יכבד הכף יותר לחומרא.

גם מה שכתב דהלכה כפי מה שדקדק הוא ז"ל בדברי הרא"ש ורי"ז וטור שמקילים אע"פ שהם סותרים דברי הגאונים, מכיון שהם בתראי צ"ע, דלפי"ז כש"כ שיש לפסוק כהפוסקים האחרונים הנ"ל שמחמירים דבתראי טפי. וכן מה שפשוט בעיניו שאם לומדים כתוס' יש לפסוק כרבים, א"כ אף אנן נפסוק כהפוסקים האחרונים שרובם פסקו לחומרא בפירוש.

52. וצ"ע הרבה מה יהיה נחשב בגדר ספק. עוד כתב (בסי' ג) שיש לסמוך על הכרעת גדולי הדור להתיר במינו אפילו לישראל, ויש להעיר ממש"כ הרמ"א (יו"ד רצה סעי' ו) שמאחר שאין רוב העולם מכירים מה חשיב מינו, טוב להזהר מכולם ע"כ. ובכה"ג דאי שאפשר לעשות ע"י גוי.

53. או חלק ב בכרך האדום בע' האחרון.

מדכתיב "בהמתך" דמשמע גוף⁵⁴. אבל בהרכבה דכתיב "שדך" אין שום חילוק באיזה אופן שנעשה תערוכת המינים. ודבריו מובנים ע"פ דברי החת"ס הנ"ל.

ובתשובה זו יצא לאסור בצמחים אפילו הנדסה גנטית⁵⁵ שאינה דומה כלל להרכבה ולהרבעה, לא במהות הנרכב, ולא באופן עשייתה. שבהנדסה גנטית מוציאים חומצת ד.נ.א. מאיזה מין שהוא, וע"י אנזימים מפרידים ממנו תכונה בודדת שרוצים להכניסה במין אחר. ואת התכונה הזאת מדבקים במיני באקטעריע או ווירוס שטבעם להתדבק אל תאי הנבראים, ומשנים את תפקידם באותה הדבר שרוצים לשנות. ויש גם אופן אחר להדביק את התכונה ע"י מיני מתכות דקים, ומורה אותם⁵⁶ בתוך המין שרוצים לשנות. ובאופן זה אפשר להעביר תכונות מכל מה שיש בעולם מצומח, חי, ומדבר.

ואין צ"ל שאין זה דרך הרכבה שאסרה תורה וגם דרך גרמא, וגם אין ליתן דין "גוף" לזה התכונה שמפרידים מתוך החומצה. גם השינוי שעושה בתוך המין שנוטעים אותו בו אינו אלא בתכונה מסוימת, ולא תערוכת גמור שעושה הרכבת האבק. וגם אותה התכונה שמשנתה לפי ערך, קשה לכנותה תערוכת המינים, ודומה יותר לסמי תרופה. ואם הוא אסר עכ"ז מכח סברתו הנ"ל, רואה אני שהדברים קל וחומר בן בנו של ק"ו⁵⁷.

יא) עוד נלע"ד שאפילו אם תמצא לומר ע"פ דעת רש"י הנ"ל שטעם האיסור הוא הרכבת גוף בגוף דוקא ובשביל התיעוב ולא בשביל התוצאה ושלא כדברי הפוסקים הנ"ל והחת"ס, וגם תדקדק לומר שאין בהאבק דין גוף ושלא כדברי החזו"א הנ"ל. הרי המרכיבים בהרכבת אבק נוהגים הרבה לטוח את מקלות האבק על הנץ של אינו מינו ממש, כדי להדביק את האבק יפה, ובאופן זה ברור שיש בזה תיעוב גמור שדומה להרבעה גמורה.

* * *

האתרוג המורכב

ובכל אופן אילו היה ידוע לנו פרי הגדל על אילן אתרוג שנוצר ע"י אבק של מין אחר, וכש"כ התולדות שלה המשותפים ממש כמין חדש, ודאי שזהו האתרוג המורכב הגמור שידורו בו כל הפוסקים שאסור לצאת בו חובת אתרוג. והרי אפילו האג"מ שהתיר הזרעה מלאכותית בעריות, פסק כדעת הפוסקים (אבהע"ז סי' א ס"ו עיי"ש בנו"כ) שהולד נחשב כבנו לכל דבר,

54. וצ"ע דלכאורה קאי "בהמתך" על הבהמה הנרבעת ודוק, ולשיטתו קשה גם להיפך דהלוא חכז"ל דרשו "שדך" דקאי אאילן.

55. עיין תשובות והנהגות ח"ד סי' קפד.

56. עיי' "ביקס" מיוחד לזה.

57. ומזה שמה שהדפיסו משמו בספר "כשרות ארבעת המינים" (עמוד קפב) אין ראוי לסמוך עליו. ואע"פ ששיחת חולין של תלמידי חכמים צריכים לימוד (סוכה כא ע"ב) אין זה אומר שמותר לסמוך על זה למעשה, אלא לאחר הלימוד והעיון השלם בלבד. וכבר אמרו חז"ל ע"ז (ב"ב קל ע"ב) אין מורין לא מפי לימוד ולא מפי הלכה עד שיאמר הלכה למעשה, וכאן הרי פסק הלכה למעשה מהיפך להיפך.

גם מה ששאל להגאון זצ"ל על מה שסבר שבכל אתרוג יש מאבק לימוד, אין המציאות כן עיין להלן בפנים. ומה שתירץ ע"ז שכיון שאין האבק יכול להוליד בלא האילן אין זה חשיב הרכבה, אולי דימה את אבק הלימוד לגבי אילן האתרוג לזה יכול וזה אינו יכול (עיין ע"ז מט ע"א), ובמציאות גם הנץ אינו יכול להוליד כלל אם לא יהיה נקלט לתוכו האבק, ולא הבין השואל כ"ז כלל עיי"ש. ואותו האבק חשיב כזרע האב גבי בעלי חיים, והוא ממש מה שדימו האחרונים שאלת המורכבים להסוגיא דחוששיו לזרע האב.

ואין נפק"מ באיזה ענין נקלט הזרע אלא לענין ממזרות. ובשור"ת מנחת שלמה⁵⁸ (ח"ג סי' צח אות ו) כתב שמה שנחלקו הפוסקים בענין יחוס היינו כיון שהכל מין אחד, ומצינו שלא יהיה הזרע מתיחס אחר האב כמו בנכרי ועבד הבא על בת ישראל (יבמות מה ע"ב), יש מקום לומר שאפילו בדינים שהולכים אחר האב, היינו דוקא במי שהוא אב גמור כדרך כל הארץ. אבל באינו מינו פשוט שאין שום חילוק באיזה אופן היה ההזרעה, כיון שבמציאות הוא מורכב משני מינים עיי"ש⁵⁹.

וכמעט כל השו"ת הפוסקים המדברים בענין האתרוג המורכב מפלפלים בסוגיא זו (שבחולין עט ע"א), שהאוסרים טוענים שחוששים לזרע האב, והמתירים שאין חוששים וכמו שאמרו שם (בע"ב) אפילו מקצת שה. והגאון מהרא"ל צינז מפלאצק זצוק"ל (שו"ת או"ח סי' ו אות טו) כתב שאפילו אם היינו פוסקים שאין חוששים לזרע האב, מכל מקום במין בשאינו מינו נשתנה שמו לשם אחר, כמו הפרד שאינו נקרא עוד בשם האם. וכיון דבעינן שיהיה לו שם אתרוג, הוי המורכב פסול עיי"ש.

וכן שאר הטעמים שכתבו האחרונים לפסול האתרוג המורכב שהבאתי בפרק א, כולם שייכים בפרי כזו, חוץ מטעם אחד של האלשיך של בטלה ילדה בזקנה, וטעם ההשיב משה (סי' כ) שדחאו בעצמו. ולפי מש"כ שיש איסור בהרכבה זו, שייך נמי טעם הלבוש.

אבל לענייננו אין נפקותא כ"כ לעת עתה גם בזה, לפי מה שהעלו חוקרי זמנינו שרוב מיני לימון ודכוותיה שיש בהם תערובת אתרוג, אין זה מפני שנקלט האבק של מין אחר בפרח האתרוג, כי מטבע האתרוג לעשות פירות מהאבק של עצמו הנמצא בסמוך באותו הפרח, וא"צ שום פעולה מבחוץ כדי להפרותם. אלא הפירות שיש בהם מקצת סימני אתרוג נוצרו לדעתם ע"י שנקלט האבק של אתרוג לתוך פרחי שאר המינים, וע"י שנזרע מגרעיני אותה הנץ יצאו המינים החדשים לעולם. והחלטה זו נתקבלה אצל החוקרים מכל קצוי תבל⁶⁰.

וזה פשוט לכולי עלמא בהסוגיא הנ"ל שלזרע האב חוששין בודאי (יו"ד סי' טז סעיף ח). ונמצא שיש מקום לחשוש על כל אתרוג שאין עליו מסורת, שמא מקור מוצאו הוא מאיזה מין פרי אחר שקלט את האבק של אתרוג, ועי"כ נחקק בתולדתו צורה דומה לאתרוג, וזה פסול אפילו למתירי האתרוג המורכב. ואף אם ילכו המשגיחים ויבדקו מחשש הרכבה הגושית, אין זה אומר כלום על הרכבה המזגית החמורה הרבה לענין אתרוג. ולא נשאר לנו לסמוך בזה רק על המסורת מדור דור שצורת ומין אתרוג זו היתה קיימת בעבר, שהרי גם אבותינו ואבות אבותינו יצאו בהם ידי חובתם.

ויש לציין שעל אלו מיני אתרוג שהמנהג כיום לברך עליהם, עשה החוקר התורני ר' אליעזר גאלדשמידט נ"י מאה"ק מבחן ד.ג.א. יחד עם חוקרים מארצות אחרות, והמסקנא

58. הוא סובר שיש חשש ממזרות בזה.

59. ויש לחשוש לזרע האב אם היה חיה לענין לאסור התלב (יו"ד סי' פ ס"ו) ולענין כיסוי הדם (סי' כח ס"ג), וכן לענין הנהגה והרבעה עם מין האם מחמירים (סי' רצז-ב ש"ך סק"ח, ועיין ביאור הגר"א ס"ק יח), וכן לענין בן פקוע (סי' יג ס"ד) ולענין אותו ואת בנו (סי' טז ס"ח) ועיין ש"ך (שם ס"ק יז) אי חוששים מדין ודאי או מספק.

60. Barkley N.A., M.L. Roose, R.R. Krueger, C.T. Federici (2006) "Assessing genetic diversity and population structure in a citrus germplasm collection utilizing simple sequence repeat markers (SSRs)".

Nicolosi E., Z.N. Deng, A. Gentile, S. La Malfa, G. Continella, E. Tribulato (2000): "Citrus phylogeny and genetic origin of important species as investigated by molecular markers"

שלהם הוא שהם טהורים ואמתיים בלי תערובת מין אחר, על אף השינויים שביניהם⁶¹. ומכל מקום לא קיבצו דוגמאות מכל הפרדסים שבעולם, שהרי זה אי אפשר. וגם אין זה מבטיח את העתיד, ואם רואים שיש פירות משונים באיזה פרדס, עדיין יש לחקור עליו. ולא באתי כאן לפסוק שיש לסמוך מן התורה על בדיקות כמו אלו, וגם צריך מומחיות רבה בדבר. שאפילו בדג.א. יש שינויים שאין באים מחמת התערובת, ולהבחין ביניהם צריך חכם גדול בחכמת התורה ביחד עם מומחה במקצוע זה. אבל ודאי שהרב המכשיר או הפוסק יוכל להשתמש בבדיקה זו במקום חשד, להיות לו לעזר בחקירות ודרישות.

והבא להזהר בדבר שלא יבוא לידי כך, וכן אם רוצים להשגיח שלא יהיה הרכבה גם ממין אתרוג אחר או מין הדומה לאתרוג, שמאלו יקלוט בקל מאשר ממין רחוק⁶². יש לו להזהר כשרוצה לגדל אילנות חדשות שיעדיף לנטוע היחור מן האילן, מאשר לזרוע זרע הפרי⁶³. כי אפילו אם יקלוט הנץ מהאבק נכריה אין זה עושה שינוי אלא בהגרעין, אבל העץ לא ישתנה. וטעם הדבר שכל מה שגדל על האילן נחשב כחלק מאותו הגוף, כמו השער של בעלי חיים, לבד מהגרעין שהוא הזרע.

ומקרא מלא דיבר הכתוב (בראשית א יב) "ועץ עושה פרי אשר זרעו בו למינהו", שהגרעין שבתוך הפרי הוא זרע האילן והתולדה שלו. וע"ז הוצרך הכתוב לכתוב שיהיה למינהו, כיון שאם מרכיבים ומפרים אותו ע"י אבק זר ישתנה הזרע להיות למין אחר, עיין פירושי הרמב"ן, רשב"ם ואבן עזרא. אבל ביחור הנחתך לא הוצרך להזכיר, כיון שהוא ישאר במינו לעולם.

ובזה יש ליישב קצת את דברי הלבוש הפוסל אתרוג מורכב מחמת שנעבד בו עבירה ומאס לגבוה, ממה שהקשו עליו האחרונים⁶⁴ דא"כ למה הוצרך קרא לפסול בהמת כלאים ולא אסרו מטעם זה, אע"כ שהתולדה לא חשיב כגוף הנרבעת. ולהנ"ל יתורץ דבבהמת כלאים שפיר איצטריך קרא, מחמת שאינה גוף הבהמה הנרבעת אלא תולדתה. אבל כאן הפרי הגדל על אילן הנרכב הו"ו גוף הנרכב ממש⁶⁵, ולהתולדה שיש בה תערובת גמור א"צ שום טעם לפוסלה, דהרי אינה מין אתרוג כלל.

ויש לדקדק בהחומרים שזורקים על הפרחים, שלא יזיקו את האבק, כי רוב מיני אתרוגים אין עושים פרי בלי אבק. ואם לא עשה כן יזהר להפרותם במין אתרוג כשר. כי באופן שיהיה ברור לנו שלא התפתחו הפירות אלא על ידי האבק נכריה, אף אם לא נעשה ע"י פעולת אדם, צ"ע בכשרותם אפילו בדיעבד. ראשית שיתכן שיהיה איזה שינוי גם באותה הפרי שנתפתח

61. אלא שעדיין יש לבדוק מהרכבה גושית כנהוג. המקורות להבדיקה; בלה"ק: "הליכות שדה" גליון 641 אלול תשס"ה "מחקר גנטי השוואתי של 21 טיפוסים אתרוג", ובאנגלית: "Search for the Authentic Citron" in HortScience 40 (7).

62. ובפרט במי שמגדל אתרוגי מאראקא שמצוי בהם שאבקם לא יוכל להפרות את פרחיו, ויש להם טבע מיוחד הנקרא parthenocarpy, שיכולים לעשות פרי גם בלי האבק, אבל הם חסרים גרעינים. ואולי יש לחשוש בהם יותר שלא יקלוט ממינים אחרים.

63. וכבר עורר ע"ז החוקר התורני ר' אליעזר גולדשמידט הי"ד במאמרו "ריבוי אתרוג: זרעים או יחורים?" ב'עלון הנוטע' שנה סג 53 (596).

64. ה"ט"ז (תרמט ס"ג), המג"א (תרמח ס"ק כג), פנמ"א (ח"ב קעג) מכתם לדוד (חאו"ח סי' חי) החתם סופר (חידושים שם) וכן רבים.

65. אלא דעדיין קשה דגם בבהמה הנרבעת איצטריך קרא (ויקרא א ב רש"י ד"ה מן הבהמה) לפסלה מקרבן, וג"כ יוקשה דא"כ יפסל קרן הנרבעת לשופר. אבל מהחת"ס הנ"ל משמע שלא חש לקושיא זה, אלא במה שהתולדה חשיב כגוף אחר, רצ"ע.